

25 jaar
buurtbEMiddeling
in ZWOLLE

Zwols Historisch Tijdschrift

38e jaargang 2021 nummer 2 - 8,50 euro

'Kleurrijke Zwollenaren'

Steven ten Veen

Tante Nel

Nel Bannink sjouwde in de Zwolse binnenstad van kroegie naar kroegie. Het inspireerde tekstschrijver Fred van Dam om er een lied van te maken, waarin de hoofdpersoon overigens niet een zij maar een hij is. Zanger Marc de Wilde maakte van 'De heilsoldaat' een hit. Iedereen die binnen de Zwolse stadgrachten wel eens een restaurant of café bezocht kende Nel Bannink. Met een vrolijk gezicht en een collectebus in de hand stapte de heilsoldate van het Leger des Heils de horecabedrijven binnen en het gebeurde slechts zelden dat iemand niets gaf.

Tante Nel, zoals iedereen in de Zwolse uitgaanswereld haar noemde, werd op 18 juli 1916 geboren in Kampen als oudste van een gereformeerd gezin met vier kinderen, dat naar Zwolle verhuisde toen ze zes jaar was. Ze bleef altijd ongetrouwd en was meer dan vijftig jaar als huis-

houdster in dienst bij de artsenfamilie Sollewijn Gelpke in de Terborchstraat. In 1947 werd Nel Bannink bij het Leger des Heils ingeschreven als heilsoldate en twee jaar later begon zij met het collecteren in het Zwolse uitgaansleven. Eerst ging ze bij de restaurants langs, daarna volgden de cafés. Bang is ze nooit geweest, ook voor kroeglopers met een kwaai dronk ging zij niet opzij want ze kon er op rekenen dat verder iedereen haar beschermde. Bij de Harmonie op de Grote Markt werd Nel altijd getraakteerd op een portie saté en bij de Librije op koffie met wat lekkers erbij. 's Avonds laat fietste ze in het donker met een volle collectebus en een stapeltje niet verkochte *Strijdkreten* in de fietstas naar haar huis in de Jacob Catsstraat. De bankbiljetten die in de collectebus waren gestopt, streek Nel met een strijdbout netjes glad voor ze de opbrengst van haar rondgang door de stad naar het gebouw van het Leger des Heils bracht.

Tijdens haar rondgang door de uitgaanswereld ontmoette tante Nel ook mensen die aan de zelfkant van de maatschappij waren beland. Menigeen stortte zijn hart bij haar uit en altijd had ze een luisterend oor en een troostend woord. Vooral het lot van de dak- en thuislozen trok tante Nel zich aan. Het eerste opvanghuis dat in Zwolle voor hen werd geopend, kreeg haar naam en ook werd in Zuid een straat naar haar vernoemd. Bovendien kreeg zij een koninklijke onderscheiding, die ze trots op haar uniform droeg.

Op 1 mei 1997 overleed Nel Bannink, tachtig jaar oud. 'Niets is hier blijvend, alles, hoe schoon ook, zal eenmaal vergaan. Maar wat gedaan werd uit liefde voor Jezus: dat houdt zijn waarde en zal blijven bestaan', stond in de advertentie die het Leger des Heils in de *Zwolse Courant* liet plaatsen. Tante Nel werd op 6 mei onder grote belangstelling op Bergklooster begraven.

Bronnen:

Anna C. Mulder, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*
Anton G.M. Heijmerikx, *Bekend, onbekend, plichtsgetrouw en kleurrijk Salland*

Fotocollectie:
P.L. Keuzekamp,
Onderzoek:
Jan Bouwmeester

Redactioneel

Van de onvoltooid verleden tijd tot de onvoltooid tegenwoordige tijd, dat is wat geschiedenis zo aardig maakt. In dit nummer vindt u het allemaal. Frank Inklaar duikt in de pas 25-jarige geschiedenis van buurtbemiddeling in Zwolle en toont aan dat onze stad daar met recht trots op kan zijn. Gerrit Barbé en Chris Contermans geven in hun publicatie van fragmenten uit brieven van de 'liefhebbende Klaartje' Walgien aan haar verloofde in Duitsland een uniek kijkje in het leven van alledag in Zwolle tijdens het oorlogsjaar 1943. Verrassend is de ontdekking van een tot nu toe bij velen onbekende Zwollenaar van betekenis: de botanicus Daniel Lako (1853-1918). Theo de Kogel en Piet Bremer schreven niet alleen een korte levensschets, maar zorgden er ook voor dat Lako alsnog eer wordt bewezen met een grafsteen op de Algemene Begraafplaats. Jan van de Wetering vervolgt zijn serie artikelen over de opkomst van het socialisme in Zwolle. In dit artikel zoeken patroons en werklieden onder ruimerige omstandigheden naar een nieuwe verstandhouding.

Over de verbinding tussen vroeger en nu gesproken: Kiekès Agterom, een alter ego van Wim Coster, maakt een tijdreis naar de Zwolse kermis in 1884. Steven ten Veen schreef aflevering 2 van de serie 'Kleurrijke Zwollenaren'. Met dit keer tante Nel in de hoofdrol. Steven schreef ook het in memoriam voor de 'vaandeldrager van de Zwolse cultuurhistorie', Aranka Wijnbeek, die op 10 mei jl. overleed.

Mededeling van het bestuur: De jaarstukken 2020 van de Zwolse Historische Vereniging kunt u vinden op onze website in het menu ZHV/Jaarstukken.

Inhoud

- 'Kleurrijke Zwollenaren'** 62
Steven ten Veen
- 'Uiteraard zeggen wij dat het in Zwolle begonnen is, maar hoe het precies zit?'**
Buurtbemiddeling Zwolle 25 jaar 64
Frank Inklaar
- 'Je liefhebbende Klaartje'**
Schrijvende geliefden in oorlogstijd 73
Gerrit Barbé en Chris Contermans
- In het spoor van Daniel Lako (1853-1918)**
Een Zwolse pionier van het onderzoek naar wilde planten in Overijssel 87
Theo de Kogel en Piet Bremer
- Oud Nieuws - 'De Stad als Theater' tijdens de Zwolse Zomerkermis van 1884** 99
Kiekès Agterom
- De opkomst van het socialisme in Zwolle Deel 2: Patroons en werklieden: een relatie onder druk (1848-1878)** 101
Jan van de Wetering
- In memoriam Aranka Wijnberg** 124
- Auteurs** 125

Coverfoto: Het beeld 'Buurpraatje' van Meri Matacin staat aan de Boerhavelaan. (Foto Jan van de Wetering 2021)

‘Uiteraard zeggen wij dat het in Zwolle begonnen is, maar hoe het precies zit?’¹

BUURTBEMIDDELING ZWOLLE 25 jaar

Frank Inklaar

Door de coronacrisis is het aantal burenruzies fors toegenomen. In de eerste helft van 2020 waren er al 89 aanmeldingen bij Buurtbemiddeling Zwolle binnengekomen en dat was anderhalf keer zoveel als het jaar ervoor. Onder de kop *Flinke groei burenruzies in Zwolle in coronatijd: ‘Nu mensen thuiszitten, hoor je de burens vaker’ verscheen vorig jaar in De Stentor een artikel hierover.*² *‘Krijgende kinderen, een klus-sende buurman of de buurvrouw die altijd onzuiver meezingt met de radio. Ergernissen genoeg in elke woonwijk en in coronatijden blijkt dat vaker uit de hand te lopen. In Zwolle steeg het aantal overlastmeldingen aanzienlijk; buurtbemiddeling heeft haar handen vol aan burenruzies.’*

Rechts: Logo ter gelegenheid van 25 jaar buurtbemiddeling in Zwolle. (archief Buurtbemiddeling Zwolle)

Ongetwijfeld kent u het verschijnsel burenruzie. Het is een populair onderwerp voor televisieprogramma's zoals *De Rijdende Rechter*, of *Mr. Frank Visser doet uitspraak*. De populariteit van deze programma's komt door de herkenbaarheid; veel mensen kennen burenruzies uit hun eigen omgeving. Volgens het *Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV)* zegt drie op de tien Nederlanders dat overlast door buurtbewoners wel eens in hun buurt voorkomt en zo'n vijf procent van de Nederlanders heeft zelfs vaak overlast van zijn burens.³ Er is wel een verschil tussen het citaat en de televisieprogramma's. Op televisie doen uiteindelijk rechters uitspraak in een burenruzie, in het citaat is sprake van buurtbemiddeling. Buurtbemiddeling is een methode om conflicten tussen burens op te lossen, voordat er een rechter aan te pas komt. Het is een vorm van burgerparticipatie waarbij getrainde bemiddelaars (vrijwilligers) ruziënde burens helpen het contact te herstellen, problemen bespreekbaar te maken en oplossingen te bedenken voor hun conflict. Het is een vrij succesvolle

methode, want zo'n tweederde van de behandelde zaken wordt positief afgesloten. Buurtbemiddeling is beschikbaar in 85% van alle Nederlandse gemeenten.⁴ Dit jaar is het 25 jaar geleden dat buurtbemiddeling is gestart in Nederland. Het jubileum wordt in september landelijk gevierd met als episch centrum Zwolle. Dat is niet voor niets, Zwolle heeft als pionier een speciale plaats in de geschiedenis van buurtbemiddeling.

Wortels in de Verenigde Staten

Buurtbemiddeling is een variant van een veel bredere stroming die in de jaren zestig van de vorige eeuw is ontstaan in de Verenigde Staten. In de context van de Burgerrechtenbeweging werden nieuwe organisatievormen bedacht, die vallen

onder de noemer *Community Mediation*. Het gaat er hierbij om dat buurtbewoners zelf problemen in de buurt aanpakken om te voorkomen dat ze uit de hand lopen of leiden tot langdurige juridische conflicten. Vrijwilligers uit de buurt werpen zich op om ruziënde partijen tot elkaar te brengen, zonder dat er instanties van buiten nodig zijn. Het idee is dat hierdoor meer gelijkheid in termen van ras, etniciteit, klasse en gender kan worden gegarandeerd.

Community Mediation werd verankerd in nationale wetgeving en tot op de dag van vandaag bestaan er allerlei varianten in de vaak grootste-delijke praktijk. Zo ontstonden de *Neighbourhood Justice Centres* waar binnen het bestaande juridische systeem bemiddelaars uit de buurt betrokken worden bij het oplossen van buurtconflicten en vormen van kleine criminaliteit. Een meer activistische variant, kenmerkend voor de jaren zeventig, wenste principieel buiten het juridisch systeem te blijven. Buurtbewoners konden best hun eigen boontjes doppen, zonder hulp van buitenaf. Dit idee paste perfect in een tijd van democratisering en burgerparticipatie. Want niet alleen konden buurtbewoners zelf oplossingen bewerkstelligen, door dit proces kregen ze ook het gevoel meer controle over het eigen leven te hebben. De buurt werd er beter van, men leerde naar standpunten van anderen te luisteren en die in overweging te nemen. In San Francisco leidden deze gedachten in 1967 tot de oprichting van de *Community Boards*.

San Francisco Community Boards

De *San Francisco Community Boards* (SFCB) vormen de directe inspiratiebron voor de Nederlandse buurtbemiddeling. Het uitgangspunt van de *Community Boards* is de overtuiging dat sociale desintegratie de primaire oorzaak is van criminaliteit. Sociale desintegratie los je niet op via het formele rechtssysteem, dat vervolgens van buitenaf oplossingen oplegt. Een meer duurzame manier van conflicthantering is een vroegtijdige interventie op buurtniveau, waardoor gevoelens van boosheid in de kiem worden gesmoord en in de buurt zelf. Dat is precies wat de *Community Boards* doen: het oplossen van conflicten op

buurtniveau door middel van bemiddeling en het herstel van communicatie tussen de partijen. Deze methode versterkt de sociale vaardigheden van mensen om met onderlinge conflicten om te gaan, zodat escalatie wordt tegengegaan. Ze intensiveren sociale relaties op buurtniveau, zodat er een vitale buurtgemeenschap ontstaat. *Community Boards* doen niet aan juridische probleemoplossing, maar aan gemeenschapsontwikkeling door sociale bemiddeling, vooral door het zelf samen creëren van regels en normen in een context van een sterk pluralistische wijk.

De SFCB heeft een vaste kern van sterk gemotiveerde, betaalde, medewerkers die het werk van de honderden aan het project verbonden vrijwilligers coördineren. Ze geven voorlichting over het project, ze doen intakegesprekken, ze ontmoeten individuele klagers en beklagden en faciliteren de uiteindelijke hoorzittingen. Vrijwilligers hebben een essentiële plek in het daadwerkelijk conflict-oplossende werk. De achterliggende gedachte is dat lokale conflicten het best aangepakt kunnen worden door buurtbewoners zelf te trainen en in te zetten. Hoe meer vrijwilligers gerekruteerd kunnen worden, hoe beter. De opgeleide vrijwilligers kunnen overal worden ingezet, van voorlichting tot intake en de bemiddeling zelf. Om professionalisering te vermijden rouleren de vrijwilligers in de verschillende taken. Werven en trainen van vrijwilligers is ook een doel op zich. De vrijwilligers zijn immers ook buurtbewoners en burens. Door veel buurtgenoten te trainen wordt het vermogen van de buurt om zelfstandig en vreedzaam conflicten op te lossen vergroot. Zeker in buurten met een zeer diverse bevolkingssamenstelling is het belangrijk dat vrijwilligers uit de diverse groepen komen en dat men open leert te staan voor andere leefstijlen. Maar ook op individueel niveau leren vrijwilligers allerlei waardevolle vaardigheden, die ook in het eigen leven te gebruiken zijn. Ze worden tot meer verantwoordelijke leden van de buurt gemaakt. De SFCB is meer dan alleen een methode van conflictoplossing, het is ook een middel van sociaal opbouwwerk in de buurt.

Het concrete bemiddelingstraject begint bij het melden van een conflict bij het kantoor van

de organisatie. Na aanmelding gaat een vrijwilliger eerst naar de klager en vervolgens naar de beklagde. Hij moedigt de betrokkenen aan om deel te nemen aan de bemiddeling. Als de partijen het hierover eens zijn wordt een hoorzitting gepland. Soms is het probleem al eerder door de partijen opgelost of wordt geconcludeerd dat het probleem elders beter opgelost kan worden. Centraal in de bemiddeling staat de hoorzitting voor een panel van drie tot vijf getrainde vrijwilligers uit de buurt. De hearing is vooral gericht op het herstellen van communicatie. Het panel probeert de partijen te helpen om tot verheldering van het conflict te komen en uiteindelijk tot overeenstemming hoe verder te gaan. Deze overeenkomst wordt opgeschreven en door de partijen en het panel ondertekend. Vrijwilligers zorgen vervolgens voor nazorg.

Interesse vanuit Nederland

Hoewel in de academische wereld de *Community Boards* wel bekend waren, werden ze in Nederland in de jaren zeventig van de vorige eeuw niet als een nuttige oplossing voor een bestaand probleem

gezien. Eind jaren tachtig, begin jaren negentig veranderde dat. De grotestadsproblematiek met werkloosheid, vandalisme, criminaliteit, subjectieve onveiligheidsgevoelens en spanningen tussen bevolkingsgroepen in wijken die meer etnisch gedifferentieerd raakten, vroeg om nieuw beleid. Dit nieuwe beleid werd 'sociale vernieuwing' genoemd. Uitgangspunt was dat de problematiek in de wijk moest worden aangepakt door de bewoners meer te betrekken. Met de komst van het 'Grootstedenbeleid' van het eerste Paarse kabinet vanaf 1995 moesten zowel de stedelijke overheid als private partijen, maar ook de rijksoverheid actief aan de slag met de problemen van de grote stad. Doelstelling was om de positie van de steden te versterken en om een tweedeling binnen steden langs sociaaleconomische, maatschappelijke en etnische lijnen te voorkomen. Steden moesten vitaal, veilig en leefbaar blijven.⁵ Op zoek naar concrete oplossingen voor de grotestadsproblematiek keek men ook naar het buitenland. Nu werden de *Community Boards* wel als een nuttige oplossing voor een urgent probleem 'ontdekt'.

Pionier Rotterdam

In Rotterdam⁶ werd begin jaren negentig aan de juridische faculteit van de Erasmus Universiteit een onderwijsproject opgezet waarbij studenten openbare instellingen op buurtniveau bestuurden wat betreft opvattingen over conflictbemiddeling, zoals de SFCB. Deze activiteit werd opgepikt door de Woningstichting Onze Woning (nu gefuseerd tot Woonbron). Zij dacht dat dergelijke vormen van conflictbemiddeling in de eigen praktijk bruikbaar konden zijn. Bevordering van wijkwelzijn was een van de taken van de woningstichting. De universitaire onderzoekers en de Woningstichting kwamen met elkaar in gesprek en men concludeerde uiteindelijk dat het niet moest blijven bij gesprekken, maar dat er een praktisch wijkproject moest komen, de Buurtraad. In 1995 was de verkennende voorfase afgerond, waarin instemming van gemeente en deelraden, politie en justitie werd verkregen. Tevens werd besloten om met drie buurtraden te gaan werken in drie wijken met een verschillende wijkopbouw. Het experiment zou opgezet worden met een

Flyer Buurtbemiddeling. (archief Buurtbemiddeling Zwolle)

groep die het praktische deel van het project zou vormgeven en een groep onderzoekers die op afstand en evaluerend een bijdrage kon leveren. Financieel werd het project gedragen door de woningcorporaties en de gemeente. Maar dat was niet genoeg, er moesten aanvullende fondsen worden geworven. Daartoe werd een subsidieaanvraag ingediend, eerst bij het ministerie van Justitie, later ook bij Binnenlandse Zaken voor de aanstelling van een onderzoeker voor drie jaar. Bij Justitie kregen de aanvragers tot hun verbazing te horen dat er al een project buurtbemiddeling was opgestart in Zwolle.⁷ De subsidieaanvraag van de onderzoekers van de Erasmus Universiteit voor een evaluatieonderzoek werd gehonoreerd, op voorwaarde dat in de evaluatie ook het project in Zwolle zou worden meegenomen, alsmede het even later opgestarte experiment in Gouda. Voor de onderzoekers was dit alleen maar een verbetering, want de experimenten in Rotterdam en Zwolle verschilden enigszins qua opzet, waardoor een vergelijkend perspectief aan het onderzoek kon worden toegevoegd.

Verspreiding in Nederland

Buurtbemiddeling sloeg in Nederland snel aan. Op basis van het in 2000 verschenen gunstige evaluatierapport van de drie experimentele projecten die tussen september 1996 en september 1999 waren gevolgd,⁸ besloot het ministerie van Justitie tot een stimuleringsregeling om nieuwe initiatieven financieel mogelijk te maken. Tevens kwam er in 2000 een *Landelijk Expertisecentrum Buurtbemiddeling* (LEB) om kennis en vaardigheden omtrent buurtbemiddeling beschikbaar te maken. Dit expertisecentrum werd ondergebracht bij Verdiwel, de vereniging van directeuren van welzijnsorganisaties. Verdergaande institutionalisering kwam in 2005 met de opname van het landelijk expertisecentrum in het nieuw opgerichte *Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid* (CCV). Het CCV biedt tot op heden ondersteuning aan coördinatoren van buurtbemiddelingsprojecten (bijvoorbeeld met een uniform registratiesysteem), heeft een kwaliteits-toets voor buurtbemiddelingsorganisaties, een kwaliteitstoets voor diverse trainingsprogramma's

Komt u er niet uit met de buren? Buurtbemiddeling kan helpen!

'De steroe van de buren staat dag en nacht op 't loep'
'De hond van de overkant loopt altijd in onze tuin'
'Die auto staat altijd voor ons raam, en ze staan er de hele tijd 'niet aan te klussen.'
'Je broekt bijje je nek over al die rommel in ons trappehuis.'

- ♦ **Buurtbemiddeling, waarom ook niet? Dit vinden enkele Zwollers er van:**
- ♦ **'Van gesprek is nu wat we nodig hebben. Er was nog maar een paar maanden geleden. Goede begeleiding!'**
- ♦ **'De buurtbemiddelaars hebben kennis in de richting van wat we nodig hebben. Het helpt dat de buren voortaan attent zijn op wat we nodig hebben en dat ze niet meer over ons heen lopen.'**
- ♦ **'Van begeleiding werd plaats in ons appartement.'**

Buurtbemiddeling helpt burenzaken oplossen
EEN PETS OM DE OREN EN WAPPERENDE LAKENS

Moeten toe Kats het met haar buurster dekken. Ze kan het niet. Ze heeft een hond die in de tuin staat en die haar buurster irriteert. Ze heeft een hond die in de tuin staat en die haar buurster irriteert. Ze heeft een hond die in de tuin staat en die haar buurster irriteert.

De buurtbemiddeling helpt burenzaken oplossen. Het helpt u eruit met de buren. Het helpt u eruit met de buren. Het helpt u eruit met de buren.

De buurtbemiddeling helpt burenzaken oplossen. Het helpt u eruit met de buren. Het helpt u eruit met de buren. Het helpt u eruit met de buren.

Publiciteit van buurtbemiddeling Zwolle in de Peperbus in 2008. Op de foto zijn Zwolse vrijwilligers in bemiddelingsgesprek. (archief Buurtbemiddeling Zwolle)

Pionier Zwolle

Rotterdam mag dan de eerste zijn geweest met plannen voor buurtraaden, Zwolle was het eerst met een werkende buurtbemiddeling. De weg van San Francisco naar Zwolle liep via een studiereis in 1994 van Aleid Wolfsen, toentertijd griffier bij de rechtbank in Zwolle. Tijdens zijn verblijf stuitte hij op de *San Francisco Community Boards*.¹⁰ Wolfsen beschrijft in een interview wat er toen gebeurde:

‘Wauw, wat een mooi fenomeen!’, was de eerste gedachte van Aleid Wolfsen toen hij in

De buurtbemiddeling helpt burenzaken oplossen. Het helpt u eruit met de buren. Het helpt u eruit met de buren. Het helpt u eruit met de buren.

Aleid Wolfsen. Peetvader van de buurtbemiddeling in Zwolle. Nu voorzitter van de Autoriteit Persoonsgegevens. (website Autoriteit Persoonsgegevens)

de Verenigde Staten kennismakte met buurtbemiddeling. Wolfsen: 'Een oude professor had me op deze meest praktische en pure vorm van conflictbeslechting gewezen. Ik had het geluk dat ik mee kon doen met een training voor nieuwe vrijwilligers en ik mocht mee op pad met bemiddelaars.' Gelijk nam Wolfsen zich voor: 'Dit mooie juweeltje neem ik mee en dat ga ik in Nederland introduceren.'¹¹

Terug in Zwolle pakte hij de telefoon en belde met burgemeester Franssen.

'Hij was ook onmiddellijk enthousiast en haalde het hoofd van de dienst Welzijn erbij. Binnen korte tijd hadden we een praktisch pamfletje gemaakt, andere partijen – woningcorporaties, politie – erbij betrokken en zijn we aan de slag gegaan.' Het Zwolse initiatief kon op grote belangstelling rekenen. Wolfsen: 'Zelfs het Journaal kwam erop af.'¹²

Geen initiatief van een van de direct betrokken partijen dus, maar een idee dat gedropt

werd in de gemeentelijke organisatie en daar met open armen werd ontvangen. Het initiatief van Wolfsen was 'een geschenk uit de hemel',¹³ een kant-en-klaar concept dat een prachtige invulling was voor de sociale vernieuwing waar de gemeente mee aan de slag moest. Omdat het concept eerst door de gemeente werd omarmd kwam de organisatie meteen anders te liggen dan in Rotterdam. In Zwolle werd buurtbemiddeling via het gemeentelijke ambtelijke apparaat ondergebracht in het pakket van de gemeentelijke welzijnsorganisatie, *Stad en Welzijn* (nu *Travers*). De schaal van het experiment was ook anders dan in Rotterdam. In Zwolle werd buurtbemiddeling georganiseerd op stadsniveau en niet op wijkniveau. Voornaamste reden hiervoor was de grootte van de stad, c.q. wijken. Ook anders dan in Rotterdam was het tempo waarin het experiment op poten werd gezet. In een vloek en een zucht was er een ad hoc initiatiefgroep met vertegenwoordigers van gemeente, rechtbank, politie en de welzijnsorganisatie.¹⁴ Deze initiatiefgroep kwam in de periode mei-september 1995 een aantal keren bijeen en schreef uiteindelijk een projectplan met een subsidieaanvraag dat in september werd aangeboden aan de gemeente en via de contacten van Wolfsen bij het ministerie van Justitie. Waar de gemeente een mooie invulling kreeg aangeboden voor de sociale vernieuwing,¹⁵ kreeg Justitie een concreet lokaal project binnen het thema Veiligheid dat een belangrijke rol speelden in het Convenant dat in oktober 1995 afgesloten was tussen de rijksoverheid en de vijftien grote steden (G15). Het was dus geen wonder dat in beide gevallen de subsidieaanvraag succesvol was, zodat per 1 januari 1996 met het project kon worden begonnen.

Het Zwolse model

Rotterdam en Zwolle hadden weliswaar dezelfde inspiratiebron in de *San Francisco Community Boards*, maar de praktische uitwerking was verschillend. In de verspreiding over Nederland werd het Zwolse model toonaangevend. Er kwamen geen buurtraden in verschillende wijken (Rotterdam), maar buurtbemiddeling op gemeentelijk niveau (Zwolle).

In het boekje van het CCV ter gelegenheid van 10 jaar Buurtbemiddeling meldde de eerste coördinator Buurtbemiddeling in Zwolle, Els Rodink:

‘Alles moest nog bedacht worden. Ja, er was materiaal uit Amerika, van de *Community Boards* uit San Francisco. Maar verder was er nog helemaal niets. Het enige wat vast stond, is dat buurtbemiddeling van start moest.’¹⁶

Dat is ook het beeld dat uit het archief van Buurtbemiddeling Zwolle oprijst. Er was materiaal uit San Francisco¹⁷ dat door Aleid Wolfsen was meegenomen, er ontstond een initiatiefgroepje dat op ad hoc basis bijeen kwam en een eerste projectplan fabriceerde. De samenstelling van het initiatiefgroepje toont waar het netwerk van de initiatiefnemer lag en welke sectoren in de samenleving geïnteresseerd waren in het concept buurtbemiddeling. Wolfsen had korte lijntjes met de gemeente en met Justitie. Vanuit de gemeente kwamen twee beleidsmedewerkers en twee personen vanuit de gemeentelijke welzijnsorganisatie. Justitie leverde naast Wolfsen zelf, een rechter, die tevens bestuurslid van de Welzijnsorganisatie was. Daarnaast was de politie ook meteen vertegenwoordigd, in tegenstelling tot woningcorporaties.

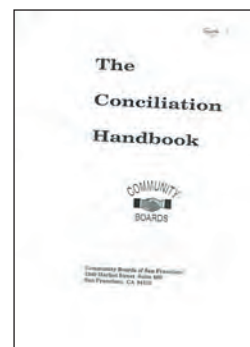
Het Zwolse projectplan toont een grote bereidheid om het Amerikaanse model aan te passen:

‘De Amerikaanse samenleving verschilt van de Nederlandse, dat maakt het zondermeer transplanteren van daar succesvolle projecten hachelijk. De Amerikaanse samenleving vertoont ook overeenkomsten met de Nederlandse, dat biedt mogelijkheden voor innovatie om – bij voorkeur proefondervindelijk – een Nederlandse bewerking uit te proberen van daar succesvolle projecten. Een ‘experiment buurtbemiddeling’¹⁸ wil de eerste Nederlandse bewerking zijn van de Amerikaanse ‘community board’.¹⁹

Een eerste aanpassing betrof het buurtoverstijgend stedelijk model. Deze keuze had consequenties. De Amerikaanse ideologische inbedding van buurtbemiddeling met de nadruk op ‘empowerment’ van de buurt verdween grotendeels. Er was immers geen binding met een specifieke buurt. Er was hooguit individuele ‘empowerment’ omdat de bemiddelden zelf, met enige begeleiding, hun conflict oplosten, terwijl de vrijwillige bemid-

delaars meer vaardigheden ontwikkelden. De opmerking in het projectplan dat de gemeente baat zou hebben bij buurtbemiddeling vanwege ‘verbetering van de kwaliteit van de stedelijke samenleving, activerend burgerschap, en in een aantal opzichten de herontdekking van de lokale democratie’²⁰ klinkt wel erg hoogdravend.

Typerend voor het Zwolse model was de inbedding van buurtbemiddeling in de gemeentelijke welzijnsorganisatie. De direct betrokken directeur van Stad en Welzijn, Ronald van den Berg, beklemtoonde in 2020 nog maar eens dat volgens hem buurtbemiddeling ondergebracht moest blijven bij welzijnsorganisaties, gefinancierd door de gemeente en vooral niet tot een commerciële onderneming moest worden omgevormd.²¹ Buurtbemiddeling was in zijn visie een nieuwe tool in het al bestaande arsenaal van de welzijnsorganisatie. Zwolle koos voor een kleine organisatie met slechts een deeltijd projectcoördinator voor een halve formatieplaats. Deze persoon kon bij Stad en Welzijn worden ondergebracht, zodat deze organisatie ook de overheadkosten kon bekostigen. Het takenpakket van de coördinator

Conciliation handbook door Aleid Wolfsen meegenomen uit San Francisco. De methode van de San Francisco Community Boards is hierin vastgelegd. (archief Buurtbemiddeling Zwolle)

Eindrapport van studie van de Open universiteit naar buurtbemiddeling in Zwolle. Uit de resultaten blijkt onder meer dat buurtbemiddeling bijdraagt aan het gevoel van veiligheid van de burgers. (Collectie auteur)

was behoorlijk omvangrijk. Als kerntaken werden genoemd opbouwen en onderhouden van een netwerk van verwijzers, verstrekken van informatie over 'buurtbemiddeling', (mede) opzetten van een trainingsprogramma voor vrijwilligers, werven en selecteren van vrijwilligers, opzetten en uitvoeren van een publiciteitsplan, verzorgen van de intake van aangebrachte zaken, samenstellen van de bemiddelingspanels, registreren bemiddelingsresultaten, nazorg voor de bemiddelen, opstellen van voortgangsrapportages en verzorgen van het secretariaat van de Stuurgroep. De eerste Zwolse coördinator Els Rodink was een schaap met meer dan vijf poten.

Hoewel het projectplan een aantal keuzes bevatte, moest er in de praktijk nog heel wat 'uitgevonden' worden. In de aanvangsfase werd veel aandacht besteed aan de werving (en selectie) van vrijwilligers en hun training. In het projectplan werden ze omschreven als:

'Vrijwilligers zijn inwoners van Zwolle, met uiteenlopende (culturele) achtergronden, wonend in diverse wijken en buurten, afkomstig uit diverse lagen van de bevolking, die samen een afspiegeling vormen van de lokale samenleving.'²²

Hun enige functie was binnen het bemiddelingsproces zelf. Er moest een voldoende groot en

gevarieerd vrijwilligersbestand worden opgezet zodat het aantal bemiddelingen per vrijwilliger beperkt bleef. Vrijwilligers, waarin trainingsuren waren geïnvesteerd, moesten niet afhaken door overbelasting. Bovendien was het belangrijk voor het voortbestaan van het project dat de in de vrijwilligers opgebouwde ervaring bleef. De werving van vrijwilligers liep heel voorspoedig. Door de publiciteit over het project kwamen de vrijwilligers als 'vanzelf'. Bij de start van het project waren zestien vrijwilligers inzetbaar. Gestreefd was om een afspiegeling van de stadsbevolking te bereiken. Dat lukte qua sekse, leeftijd, opleiding en wijk. Vrijwilligers die specifiek zaken uit hun eigen wijk begeleidden, zoals in het Amerikaanse concept, zijn er in Zwolle niet geweest. In tegendeel, volgens Marianne Huibers, een van de leden van de initiatiefgroep, was het eerder omgekeerd, omdat vrijwilligers bij voorkeur niet betrokken wensten te raken bij geschillen in de eigen buurt.²³ Zowel Els Rodink, als Marianne Huibers²⁴ stelden dat er veel moeite was gestoken in de werving van niet-westerse Zwollenaren, maar dat dit vergeefse moeite was geweest. Overigens kwam deze groep ook bij de klagers weinig voor.

Werd in het projectplan nog gesproken van panels van vier personen, al snel werd overgestapt naar bemiddeling door twee personen. In de woorden van Els Rodink:

'In Amerika werd bijvoorbeeld met vier of vijf mensen bemiddeld. Dat leek ons te veel. Wij hebben toen besloten dat bemiddelaars altijd met zijn tweeën op pad gaan, zodat ze elkaar kunnen ondersteunen.'²⁵

Voor de training van de vrijwilligers werd in eigen kring rondgekeken. Er was het handboek uit San Francisco, maar dat moest op Nederlandse leest worden geschoeid. Uiteindelijk kwam men in Zwolle terecht bij *Hogeschool Windesheim*, waar een docent de training heeft opgezet.²⁶ Onder de vleugels van het CCV is een kwaliteitstoets voor de verplichte basistraining voor vrijwilligers ontwikkeld, terwijl erkende aanbieders van trainingen het officiële logo van buurtbemiddeling mogen gebruiken op hun trainingsdocumentatie.²⁷

Het succes van buurtbemiddeling hangt natuurlijk af van het aantal voorgelegde casus-

Eindrapport van de studie van de Open universiteit wordt door Frank Inklaar, een van de onderzoekers, aangeboden aan burgemeester Snijders. (foto Leah Kreiter, collectie auteur)

Regelmatig houden organisaties voor buurtbemiddeling landelijke conferenties, zoals in 2006 in Zwolle, gekoppeld aan het 10-jarig bestaan van buurtbemiddeling. (archief Buurtbemiddeling Zwolle)

sen. In de startfase van het experiment werd veel aandacht besteed aan publiciteit. Dat is zeker gelukt: in het archief is een overdaad aan krantenknipsels en kopieën van artikelen te vinden. Daarnaast moesten er contacten worden gelegd met potentiële verwijzers. Daarbij dacht men is eerste instantie aan gewone burgers, maar ook aan de politie, buurtwerkers, medewerkers van woningbouwcorporaties, advocatuur, onderwijsgevenden en gemeente. Een aantal van deze groepen was vertegenwoordigd in de initiatiefgroep en de latere stuurgroep, zodat contacten met gemeente en politie over het algemeen soepel verliepen. Bij de politie was er hooguit het probleem dat een individuele wijkagent vond dat het oplossen van burenruzies in eerste instantie zijn taak was. Moeizamer was het contact met de woningbouwcorporaties. Volgens Marianne Huibers kostte het veel tijd en inzet om die over de streep te trekken, vooral ook omdat zij de problemen graag zelf wensten op te lossen.²⁸

25 jaar buurtbemiddeling in Zwolle

In 25 jaar is er eigenlijk niet zoveel veran-

derd. Buurtbemiddeling Zwolle is nog steeds actief met een halftime coördinator, Marianne Grooten, binnen de stadswelzijnsorganisatie Travers. Nog steeds is een enthousiaste groep vrijwilligers actief in de buurtbemiddeling en nog steeds is het 'makkelijk' om vrijwilligers te werven. Het aantal bemiddelingen is in de loop van de jaren wel toegenomen, waarbij het aantal successen rond tweederde blijft. Wel loopt men tegenwoordig meer aan tegen gecompliceerde casussen, die eigenlijk niet geschikt zijn voor buurtbemiddeling. Nog steeds is buurtbemiddeling afhankelijk van bekendheid in de stad en van verwijzers als politie en woningbouwverenigingen. En nog steeds liggen individuele doorverwijzers soms dwars. Buurtbemiddeling heeft laten zien dat het een succesvolle methode is om burenruzies in een vroegtijdig stadium aan te pakken, waarmee het een waardevolle bijdrage levert aan gevoelens van veiligheid in de buurt.²⁹ En om nog terug te komen op de titel van dit artikel: Zwolle mag met recht zeggen dat hier de eerste werkende buurtbemiddeling in Nederland is georganiseerd.

Noten

1. Zwolse pioniers. Interview Els Rodink, in: CCV, *10 jaar buurtbemiddeling* (Den Haag 2006)
2. *De Stentor* 24-07-2020, <https://www.destentor.nl/zwolle/flinke-groei-burenruzies-in-zwolle-in-coronatijd-nu-mensen-thuiszitten-hoor-je-de-buren-vaker>
3. hetccv.nl/onderwerpen/buurtbemiddeling/achtergrondinformatie-buurtbemiddeling/
4. hetccv.nl/onderwerpen/buurtbemiddeling/buurtbemiddeling-in-nederland/ (situatie per april 2021)
5. <https://www.platform31.nl/wat-we-doen/ken-nisdossiers/stedelijke-vernieuwing/zeventig-jaar-stedelijke-vernieuwing/grotestedenbeleid>
6. Grotendeels gebaseerd op B. Peper e.a, *Bemiddelen bij conflicten tussen burenen. Een sociaal-wetenschappelijke evaluatie van experimenten met Buurtbemiddeling in Nederland* (Delft 1999), 43-45
7. S. Hogenhuis, M. van den Sigtenhorst, N. Temme, *Buurtbemiddeling* (Den Haag 2010), 14
8. Evaluatierapport: B. Peper e.a, *Bemiddelen bij conflicten tussen burenen. Een sociaal-wetenschappelijke evaluatie van experimenten met Buurtbemiddeling in Nederland* (Delft 1999)
9. Zie <https://hetccv.nl/onderwerpen/buurtbemiddeling/>
10. Volgens Marianne Huibers, een van de leden van de initiatiefgroep in Zwolle, was de ontdekking van de Community Boards een min of meer toevallige 'bijvangst'. Interview met Marianne Huibers 10-3-2020
11. CCV, *10 jaar buurtbemiddeling*, 14
12. Ibid, 14
13. Deze omschrijving is van Marianne Huibers, interview 10-3-2020
14. Volgens het projectplan een groep van zeven personen, maar In Zwolse contreien staat de initiatiefgroep bekend als de groep van vijf, vermoedelijk naar het aantal sterk betrokken leden. Interview Marianne Huibers; interview Ronald van den Berg.
15. In het projectplan wordt hier ook direct naar verwezen: 'De doelen en resultaten van de 'community boards' in San Francisco (...) zijn daarmee sterk verwant aan de doelen en beoogde resultaten van de Sociale Vernieuwing in Nederland.' ABZ, Projectplan voor een 'Experiment buurtbemiddeling' in de gemeente Zwolle, 25-8-1995, ingediend door R v.d. Berg, directeur Stad & Welzijn, 3
16. CCV, *10 jaar buurtbemiddeling*, 23
17. Archief Buurtbemiddeling Zwolle (ABZ), *The Conciliation Handbook* uit 1993 en het *Community Boards Training Manual* uit 1982
18. De gebruikte terminologie is in Zwolle direct 'buurtbemiddeling.' In Rotterdam heeft men het een tijdje gehad over een 'buurtraad'.
19. ABZ, Projectplan voor een 'Experiment buurtbemiddeling' in de gemeente Zwolle, 25-8-1995, ingediend door R v.d. Berg, directeur Stad & Welzijn, 3
20. Ibid 5
21. Interview Ronald van den Berg 15-3-2020
22. ABZ, Projectplan voor een 'Experiment buurtbemiddeling' in de gemeente Zwolle, 25-8-1995, ingediend door R v.d. Berg, directeur Stad & Welzijn, 5
23. Interview Marianne Huibers 10-3-2020
24. Interview Els Rodink 10-12-2019, interview Marianne Huibers 10-3-2020
25. CCV, *10 jaar buurtbemiddeling*, 38
26. De methodiek en achtergronden van de training zijn neergelegd in L. de Vries-Geervliet, *Bemiddelen* (Utrecht 1997)
27. <https://hetccv.nl/onderwerpen/buurtbemiddeling/trainingen-buurtbemiddeling/>
28. Interview Marianne Huibers 10-3-2020
29. Zie bijv. F. Inklaar, E. Kolthoff, I. Smulders, *Buurtbemiddeling als bron van sociaal kapitaal: Een onderzoek naar de historie, werking en impact* (Heerlen 2021)

'Je liefhebbende Klaartje'

Schrijvende geliefden in oorlogstijd

In de jaren veertig van de vorige eeuw, in de Zwolse buurt Dieze, woonde in de Gennestraat op nr. 10 de familie Walgien. Ze bestond uit vader, moeder, zoon Henk, dochter Harmke, dochter Klaartje, zoon Jan en zoon Lefert (Leef). Klaartje was verloofd met Bruin Roerig, die in het kader van de Arbeitseinsatz (hierna te noemen: arbeidsinzet) in 1943 in Duitsland tewerkgesteld werd. Bruin is op 7 april 1943 vertrokken uit Zwolle naar Maagdenburg, waar hij moest werken in een schoenmakerij. Klaartje Walgien stuurde haar verloofde vele brieven. Deze brieven zijn bewaard gebleven en beschikbaar gesteld door haar zoon Henk Roerig. Zij beschrijft aan haar verloofde de toestand en wetenswaardigheden uit het bezette Zwolle. Bewaard zijn honderd brieven van 17 april 1943 tot en met 26 december 1943. Voor dit artikel is een selectie gemaakt uit de gebeurtenissen die Klaartje beschrijft aan Bruin.

17 april 1943, eerste brief

'Ik heb je brief goed ontvangen. Hij is 10 dagen onderweg geweest, maar nu heb ik toch je adres. De briefkaart die je stuurde uit Hengelo had ik 's avonds om half zes al. Fijn dat je de jongen van Stil ontmoette, tenminste een bekende. Gelukkig ben je bij een schoenmaker terecht gekomen. Heb je een goede reis gehad en heb je nog een beetje kunnen slapen in de trein? Onze Henk mag 10 mei niet met verlof, vader is nog naar de N.A.F. [Nederlandsche Arbeidsfront] geweest om iets te regelen voor hem. Het eerste wat ze vroegen of we ook van de partij waren! Nou dat was niet zo, dus het gaat niet door.'

26 april 1943, tweede paasdag

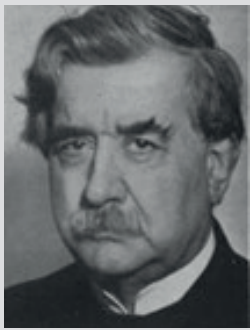
'Het is nu half elf dat ik begin te schrijven. Vandaag hetzelfde weer als gisteren, regen en wind. Eerste Paasdag ben ik om 6 uur opgestaan. We

Gerrit Barbé en
Chris Contermans

Klaartje Walgien,
foto uit haar persoons-
bewijs. (Collectie
auteurs)

Rechts: Bruin Roerig,
foto uit zijn persoons-
bewijs. (Collectie
auteurs)

Gerardus Horreüs de Haas (1879-1943) was een socialistisch vrijzinnig hervormd predikant. Hij pleitte voor het samengaan van christendom en socialisme, waardoor hij ook wel de 'rode dominee' werd genoemd. Bij zijn begrafenis waren ruim tweeduizend mensen aanwezig. Elk jaar worden er op 5 mei nog bloemen gelegd bij zijn graf op de begraafplaats Kranenburg te Zwolle. (Foto N. Japikse, e.a., Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld, 1938)

moesten om kwart over zeven in de Grote Kerk zijn om te zingen met nog drie andere koren en een kinderkoor. Klaasje heeft van Henk een paar foto's gekregen, van hem zelf en een groepsfoto voor de barak, maar hij staat er zo vreemd op, hij lijkt in niets op onze Henk. Vredenburg zijn zusje is overleden, ze was pas 24 jaar. Jammer dat je niet bij de schoenmaker waar je werkt in de kost

kunt. De groeten van vader, moeder, Harmke, Jan en Leef.'

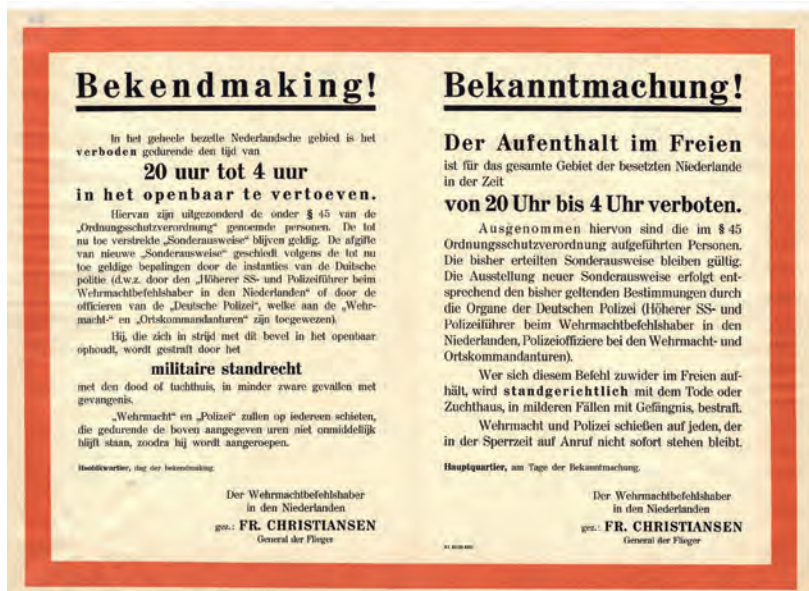
28 april 1943

'Dit is alweer de vijfde brief die ik je schrijf en mijn gedachten zijn ieder ogenblik bij je. Vanmorgen de was gedaan het is nog steeds geen mooi weer. 's Middags zijn we op de Diezerkade gaan kijken naar de begrafenis van Horreüs de Haas. Er waren elf volgrijtuigen en achter de lijkwagen liepen alle dominees en ouderlingen. Daarachter wel duizend mensen van zijn gemeente en andere verenigingen. Natuurlijk ook de geheelonthoudersvereniging, de Haas was een vurig strijder voor deze zaak. Gerit Broekhart uit de Warmoesstraat en ook die jongens moesten ook om kwart voor zeven weg, net zo laat als jij.

Ze moeten verder weg dan jij, helemaal naar Litouwen, ze moeten vier dagen reizen. Ik heb dinsdag 27 april een pakje voor je naar het postkantoor gebracht met een roggebrood er in. Dat heb je misschien al wel op. Lekker hè?'

2 mei 1943

'Het is nu zondagavond half negen. Je zult wel denken, zit je thuis? Ja dat zit zo, we moeten om acht uur binnen zijn, dat is straf, omdat er zoveel gestaakt hebben. Harmke en Jan hebben ook niet gewerkt. Wij hebben helemaal een bewogen week, er is een bom op het Zwarte Water gekomen, je weet wel he. Het was woensdag morgen vijf over acht, moeder, Leef en ik zaten aan het brood eten. Moeder liet haar koffie uit de handen vallen. De deuren vlogen bij ons allen open. Aan de andere kant alle ramen eruit met sponningen en al en zo is het door heel Zwolle. De volgende dag was het weer luchtalarm, vader naar het gasfabriek met zijn band om, maar na vijftien minuten was het alweer sein veilig. Loos alarm, ze waren pas bij de kust. Na het eten zijn we met vader, moeder, Leef, Harmke en Klaasje naar de Hasselterdijk gegaan om de schade te bekijken. Nou het ziet er daar verschrikkelijk uit. Het was een eind lopen we waren drie en een half uur onderweg. Jammer dat we om acht uur binnen moeten zijn. Op 10 mei is opa en opoe 60 jaar getrouwd. Bruin zoek de kracht vooral bij God, dan slaan wij ons overal doorheen.'

Bij de brief van 2 mei: De avondklok was ingevoerd als straf op de Aprilmeistaking van 1943. Deze staking kwam vooral voort uit protest tegen de gedwongen tewerkstelling in Duitsland, de eerder genoemde arbeidsinzet. Men mocht zich van acht uur 's avonds tot vier uur in de ochtend niet op straat begeven. Verderop in de brief verwijst Klaartje naar het kruitschip dat op het Zwarte Water lag en dat was ontploft na onder vuur te zijn genomen door een geallieerd vliegtuig.

Zwolle 12 5. 43

Mijn allerliefste schat

Dit is nu de tiende brief die ik je schrijf en ik heb er ook tien van je ontvangen. Je zult je met de laatste brief wel vergist hebben met de datum want er stond de zes en twintigste en op de stempel de vijfde Mei dus dat zal het wel moeten wizen. Juffr. Diek is al wel weer een dikke week op de been die is de oude al wel hoor. Die papegaai zit die bij jou op de kamer of bij de hooft juffrouw wel gezellig he zoo nu en dan dat gespraak van zoo n beest hebben die menschen geen kinderen of zijn die soms ook al weg. Ben je nog verkouden of is dat nu al wel weer over. knippen ze je haar nog al naar je zin of is dat ook al knipde. Ik vind het fijn dat je de stad al wat gezelliger vindt maar je kunt in een klein poortje ook alles niet in eens zien. Met wie ben je een Mei wandelen geweest of heelermaal alleen dan zal je alles wel beter he schat. Het word nog zoo dat je de huizen ook mooi gaat vinden. Die brief van Tensida heb je zeker niet aangekeend gedaan he want ze had hem tenminste nog niet ze zei tenminste dat ik je maar moest schrijven dat de geheelonthouder niet over gestuurd mag worden jammer he en ik heb ook naar de boeken geïnformeerd of die over gestuurd mogen worden maar dat mag ook al niet zoo zie je er mag niet veel overgestuurd worden. Het is nu woensdag avond en wij zijn weer naar Berta Vos geweest die was heel goed te spreken je moest vooral de groeten van haar hebben om vijf minuten voor half ^{veel} zijn wij nog even bij Karel geweest nu die was een stuk beter zijn gezicht is haast weer heelermaal normaal alleen nog wat blauw onder de twee ogen heb eden wil nog niet zeg want zijn boven kaak doet nog zoo zeer als hij eet brood kan hij tenminste nog niet eden alleen maar dunne kost. maar anders word hij de oude al weer hoor

Fragment van een brief
die Klaartje Walgien
aan Bruin Roerig in
Duitsland schreef.
(Collectie auteurs)

4 mei 1943

‘Wat heb je mooie enveloppen, die blauwe en gele. Van de zeven brieven die je stuurde, zijn er maar twee geopend. Ze trekken wel de voering uit de envelop, zijn natuurlijk bang dat er wat in zit. Het is hier een dooie boel na acht uur, muisstil buiten. Ze schieten er zo maar op los. Een vrouw uit de Rembrandtlaan die haar man binnen liet, hij is marechaussee, die vrouw ligt nu in het ziekenhuis en is er slecht aan toe hoorde ik van tante Griet. Daar was ik gisteren om de bonnen te brengen voor de gebakjes voor opa en opoe. Ook mijn ene zondagse schoen opgehaald. Daar moest een gummi hak onder, die had hij niet meer. Nu heb ik een leren hak met een ijzer, koste 45 cent, duur hè.’

7 mei 1943

‘Met moeder over de Vondelkade gewandeld, daar zijn ook veel ramen stuk. ’s Nachts om kwart over twee werd ik wakker van de vele vliegmachines en ging het luchtalarm. Er is een brandend vliegtuig achter de centrale neergekomen en nog twee andere verder uit de buurt. Gelukkig ben ik om drie uur alweer in slaap gevallen. Morgenmiddag gaan we een nieuw pakje voor onze Leef kopen, gisteren heb ik de vergunning opgehaald. Zal mij benieuwen of we nog een schier pak kunnen kopen.’

10 mei 1943

‘Zaterdag zijn wij een pak gaan halen voor onze Leef. We hebben er negen punten bij gekregen, hij had er zelf nog een en dertig. Voor een pakje heb je er veertig nodig. Goed geslaagd, een donker blauw pak met een pofbroek. Het koste 29,50 gulden, veel voor zo’n kleine jongen. Maar je bent al

Rechts: Advertentie
POZC, 27 mei 1943.

Toelichting brief 10 mei 1943

Het feit dat alle jongens en mannen van 18 tot 35 jaar zich moesten melden, kwam voort uit een bekendmaking van 7 mei 1943. Alle mannen geboren in 1922, 1923 en 1924 moesten zich melden bij de arbeidsbureaus, om vóór 15 augustus in het kader van de arbeidsinzet naar Duitsland te kunnen worden gezonden. De reden voor deze bekendmaking was dat er te vaak vrijstelling voor de arbeidsinzet werd verleend. Om dit in te perken werden de in deze jaarklassen geboren mannen gedwongen opgeroepen.³

blij dat er wat te koop is. Alle jongens en mannen van 18 tot 35 jaar moeten zich melden. Er blijven alleen maar oude mannen over. Ik heb een pakje voor je naar het postkantoor gebracht, de foto van mij moest er uit, mocht niet zeiden ze. De thee surrogaat is ook al op de bon gekomen en de maggiblokjes en weet ik wat al niet. We mochten eens te vet worden!’

12 mei 1943

‘De boeken waar je om vroeg mogen niet verstuurd worden. Dat je geen nieuwe schoenen kunt krijgen had ik wel verwacht. Vanavond stond in de krant dat de jongens die in 1921 zijn geboren zich moeten melden, het begint al, gelukkig is onze Jan er niet bij. Om kwart voor 10 naar opa en opoe gegaan. De kamer was te klein voor alle visite, ik zal je vertellen wat ze allemaal gekregen hebben. Zeventien bloemstukken, zeven pond boter van de boeren uit de omtrek, een taartje, een cake, een groot eierbrood, eieren, een ham, grote schaal met vlees voor op de boterham, eigen gebakken brood van een boer, van die lekkere grote plakken. We hebben gesmuld. De burgemeester van Zwolleker-spel is ook nog geweest. Een leuk type, hij praatte gewoon plat met opa en opoe. We hebben ook nog gezongen. Van de baron de Vos van Steenwijk hebben ze 60 gulden gehad, een gulden voor elk jaar, leuk hè.’⁴

21 mei 1943

‘Met Harmke naar Derk geweest om melk te halen. Vanavond stond in de krant dat alle jongens geboren in 1922 en 1923 zich aan moeten melden. Daar is onze Jan ook bij. Ze moeten een formulier ophalen, invullen en meebrengen als ze zich melden. Wat ze met die jongens willen weet ik nog

niet. Onze Jan moet zich op zaterdag 29 mei melden. Hou je sterk!’

25 mei 1943

‘Zaterdagmiddag gaan Harmke en ik altijd nog met het busje, en een ijsco pikken bij Lino, een lekkere wafel van 30 cent. ’s Avonds regende het en zijn we thuis gebleven. Zondag lekker gegeten, een groot stuk vlees dat we hadden (niet dus) we moeten nu 4 weken met onze vleesbonnen doen, en hebben maar een klein stukje, maar het andere smaakte lekker, spinazie en aardappelen. Grote eter als ik kan haast niet genoeg krijgen. Hoe het zaterdag met onze Jan afloopt hoor je zo spoedig van me. We zullen er maar het beste van hopen en op God vertrouwen.’

31 mei 1943

‘Ik leg nu elke week twee kwartjes weg, ook voor jou. Zaterdagmiddag zijn we maar weer eens naar Leben gegaan, die had ook wafels maar niet zo lekker. Alle jongens van 1924 moeten zich nu melden.’

3 juni 1943

‘Jan heeft nog geen oproep gehad voor de keuring, maar dat mag niet hinderen. Ze roepen nu de regimenten 2, 3, 9 en 11 van de infanterie op. Zo gaan ze allemaal. Roelof heeft een Ausweis, hij heeft zich verbeurd en kan niet werken. We zijn naar tante Mina geweest, Klaartje was aardbeisau aan het maken, toen het klaar was mocht ik de pan uitlikken. Nou daar was ik niet vies van, heerlijk.’

Links: Jan Walgien, foto uit zijn persoonsbewijs. (Collectie auteurs)

Toelichting brief 3 juni 1943

Na de capitulatie van Nederland op 14 mei 1940, was de tactiek van de Duitse bezetter gericht op versmelting met het stamverwante Nederlandse volk. De Duitsers geloofden nog dat het Nederlandse volk voor het idee van een groot Germaans Rijk gewonnen kon worden. Nederland was volgens de Duitse propaganda dan ook slechts bezet om het Europese vasteland te beschermen tegen Engelse imperialistische aspiraties. In een verbroederend gebaar naar het Nederlandse volk toe, had de bezetter besloten dat alle Nederlandse soldaten vanuit krijgsgevangenschap mochten terugkeren naar huis. In 1942 kregen de beroepsofficieren en onderofficieren echter al het bericht dat zij zich binnen drie dagen bij de Duitse instanties moesten melden, waarop zij weer in krijgsgevangenschap werden genomen. Op 29 april 1943 kregen alle dienstplichtigen de oproep om zich te melden en zo weer terug te keren in krijgsgevangenschap. Als reden werd aangehaald dat een aantal soldaten door hun vijandige gedrag het vertrouwen dat in hun was gesteld, hadden geschaad. In werkelijkheid had Duitsland door uiteenlopende redenen een tekort aan arbeidskrachten. De krijgsgevangenen werden dan ook voor de arbeidsinzet tewerkgesteld in Duitsland.⁵

6 juni 1943

‘Onze Jan is nog steeds niet gekeurd, ze vergeten hem zeker. Die andere jongens zijn al weg, maar we houden ons stil, hopelijk krijgen we er geen last mee. Gefeliciteerd met je verjaardag. De foto-standaard in het pakje heb je van vader, moeder, Harmke, Jan en Leef gekregen. We wilden er nog wat koek bij doen maar er was van de week niets. We konden niets krijgen. Moeder heeft nog wel in de rij gestaan bij Brunsting. Onze Jan moest ook gekeurd worden, wat je keuren noemt. Ze moesten langs de dokter lopen. Hij had een brief bij zich van de dokter dat hij last van zijn maag had. Ze vroegen om een foto van de maag, die had hij niet. Nou dan ben je goedgekeurd. Jan moet vrijdag al weg, hij

11 juni 1943

‘Beste aanstaande zwager, Hopelijk heb je nog een leuke verjaardag gehad. Hoe vond je de foto van Klaartje, mooi he. Het heeft de fotograaf veel moeite gekost om haar er goed op te krijgen, ze kon haar handen niet naar zijn zin neerleggen. Maar ze staat er mooi op hè. Hartelijke groeten van Harmke.’

14 juni 1943, tweede pinksterdag

‘Zaterdagmiddag zijn we naar de stad geweest om voor Klaartje haar verjaardag wat te kopen. Moeilijk hoor om in deze tijd wat te kopen. Het is uitgedraaid op een lijstje met een tekening van de Sassenpoort, kostte 4,50 duur he. Zondagmiddag zijn we naar Klaartje geweest om te feliciteren. Na het broodeten zijn we naar het Engelse Werk gewandeld, het was er niet druk. Je kunt merken dat er veel jongens weg zijn. Al de boerenjongens moeten nu ook al weg. Fijn dat je die schoenen hebt gekocht, ook al zijn ze van papier. Gisteren naar juffrouw Piek geweest, eerst een paar begonia's gekocht bij Lode 75 cent per stuk. En Mina Goris heeft difterie daar ben je zo zes weken klaar mee.’

16 juni 1943

‘Jans en Johan zijn gisteren in ondertrouw gegaan en zullen eind augustus wel gaan trouwen. Vermoedelijk komen ze bij Jans broer in te wonen, Albert in de Frans Hals Straat. Ze gaat gewoon naar het atelier want Johan moet dan toch weer weg.

Vanmorgen moest onze Jan om 6.20 uur al op het station zijn. Vader en ik hebben hem weggebracht met de fiets, ik de kleine en vader de grote koffer. De trein vertrok om kwart voor zeven.

Jan was gelukkig goed te spreken. We zullen maar hopen dat God hem de kracht geeft in deze zo moeilijke dagen. Moeder vindt er veel kracht in.

Vanmiddag even naar Jans en Johan geweest om te feliciteren. We hebben haar meubels gezien. Ze hebben wat voor de slaapkamer en vier stoelen. Ze verkopen nu geen meubels, de winkels moeten 14 dagen dicht. Veel zullen ze ook niet krijgen, een dressoir kost 300 gulden. Ze zijn bang dat Peter ook weg moet, hij is van het 20ste regiment en dat zijn bijna allemaal Zwolschen.’

18 juni 1943

‘Die jongen van Rosekamp uit de Berkumstraat is nu naar Hagen en is daar schoenmaker geworden. Johan is in een fabriek terecht gekomen. Onze Jan is naar Soest gegaan, vandaar worden ze weer naar een andere plaats gestuurd. Gisteravond zijn Harmke en ik naar de Mastenbroekerpolder gefietst om koffiesurrogaat te brengen naar een nicht van vader. Die mensen gebruiken heel veel tijdens het hooien. We waren om kwart over tien thuis met een fles melk. Die mensen hun boerderij heeft heel wat geleden door die bom op het schip. Het gebeurde er vlak bij. Het hele dak is opgelicht en staat er nu scheef op. Alle ramen stuk en binnen ook. Gelukkig hebben ze het er zelf goed afgebracht. Bij hun in de stal wonen nu mensen, die hebben alles stuk, hun kinderen zijn bij familie ondergebracht. Er liggen noch dertien mensen in het ziekenhuis. Vanavond zijn er weer veel jongens weggegaan, ze zeggen wel 700, ook verscheidene boerenjongens uit Dieze, allemaal 19 jaar. Ik heb een nieuwe jasbeschermer op de fiets gekocht 2 gulden, hij is wel van papier maar staat weer netjes.’

25 juni 1943

‘Gisteren kwam Visscher die gelijk met Jan is weggegaan, hun zoon lag in Bochum en dat Jan naar een andere plaats is gegaan. We weten nog niets van Jan. Bij ons is het nu niet zo leuk. Als de Tommies aan de kust zijn gaat er al alarm van de week en twee keer 's nachts, maar je ziet of hoort niets. Het vervelende is dat vader dan naar de gasfabriek moet midden in de nacht.’

4 juli 1943

‘Gisteren naar Kampen geweest om enveloppen te kopen, hier is niets meer te krijgen. Ik heb er 75 genomen. Vandaag naar de Jeruzalemerkerk geweest, er waren 19 dopen, een met twee kinderen. Ali Bonthuis met Kees Scheffer uit de Luttekestraat hebben ook een jongen laten dopen. Maandagavond moeten we naar de vergadering van de luchtbescherming. Dat is verplicht van 15 tot 65 jaar. Om half acht in de Nieuwe Ster.’

Eén van de enveloppen die Klaartje (waarschijnlijk) in Kampen gekocht heeft. (Collectie auteurs)

7 juli 1943

‘Het is slecht weer. Vanmorgen stond een oude man te schuilen onder een boom op de Burgemeester van Roijensingel en getroffen door de bliksem, dood. Maandag avond zijn we naar de vergadering van de luchtbescherming geweest. Wat je moet doen als er een bom valt. Eerst sprak een politieagent, toen een brandweerman en een zuster met wat je moet doen bij gewonden. Het was nog leerzaam. Jammer dat we zo lang op bericht van Jan moeten wachten, noch niets. Van vaders land hebben ze een hele hoek met winterwortels gestolen.’

11 juli 1943

‘Wat er met de post is mag joost weten. Er komt niets uit Duitsland. Iedereen die je spreekt

heeft in geen drie weken of veertien dagen post gehad. Gisterenmiddag liep er een vrouwelijke postbode in de Diezerstraat, er komen er steeds meer.’

21 juli 1943

‘Ik hoop nog steeds dat je de 27ste op verlof komt. We hebben nog steeds geen brieven van jullie ontvangen, hoe is het met je? Ik weet niets meer van je vanaf 25 juni. Krijg je wel genoeg te eten?’

28 juli 1943

‘Ik kreeg gisteren een brief van je van 27 juni, die is een maand onderweg geweest. Van onze Jan een brief van 2 juli. Hij is in Bochum. Gisteravond heb ik met Harmke van kwart voor tien tot kwart voor elf op het station op je staan wachten, maar wie er kwam geen Bruin.’

1 augustus 1943

‘Ik kreeg je brief en heb even zitten huilen. Je zult het verlof toch wel weer aangevraagd hebben? Die jongen van Eikenaar uit de Warmoesstraat is alweer op verlof, die is nog later dan jij weggegaan. Rikie Spanhak haar ouders waren gisteren 30 jaar getrouwd. Vrijdagmorgen kregen we de brief van Jan. Gisteren even naar Leben een ijsco gegeten, lekkere wafel. Ook even naar tuin Eekhout gewandeld. Er zijn op het moment veel Brits-Indiërs met van die tulbanden op. De een zegt krijgsgevangenen, de ander vrijwilligers, ik denk het laatste. En ze zijn er ook weer met van die rare groene pakken wat dat voor snoeshanen zijn weet ik niet.’

7 augustus 1943

‘Vrijdag ging om één uur het luchtalarm. Er gingen er aardig wat over we konden ze tellen in koppels van vijftig. Ze schitterden zo mooi in de zon. Om twee uur was het weer veilig. Vaders tuin ligt er mooi bij. Vader heeft met zijn hand tussen de knijper op het gasfabriek gezeten. Ik moet elke dag zijn hand verbinden, hij kan alle vingers bewegen. Alleen de top van de wijsvinger is zwart, die zal er wel af gaan. Tot ziens in Zwolle en dan voorgoed.’

Toelichting brief 1 augustus 1943

De mannen die Klaartje hier zag maakten deel uit van het zogenoemde ‘Legion Freies Indien’. Dit was een militaire eenheid van Brits-Indische vrijwilligers, die deel uitmaakten van de Waffen-SS. Het was in 1943 in Duitsland geformeerd en de vrijwilligers waren in dienst van de Wehrmacht. In Nederland lagen zij gelegerd te Zandvoort, Oldebroek en op Texel. Voortgekomen uit de Indiase onafhankelijkheidsbeweging hadden zij de Engelsen als gezamenlijke vijand met Duitsland. Zij werden dan ook ingezet om de kustlijn te bewaken. Wie Klaartje bedoelt met ‘die rare groene pakken’ is niet duidelijk, maar wellicht betreft het hier mannen van de Waffen-SS zelf.

11 augustus 1943

‘Vandaag je brieven van 30 juni, 13 juli en 17 juli, raar door elkaar he. De foto’s die ik had gemaakt zijn mislukt, van Hezel zei dat ik ze te veel in de zon heb genomen.’

15 augustus 1943

‘Wat scheelt die baas van je dat je niet op verlof mag, zeker bang dat je niet terug komt. Vader en moeder hebben appels en koeken opgescharreld. De koeken krijg je niet zo makkelijk. Maar dan zegt moeder voor mijn jongens die in Duitsland zitten, dan lukt het soms. Vanmiddag een ijsje gepikt bij Lino, daar komen de Brits-Indische soldaten ook al. De Duitsers komen ook al in de gouverneur zijn huis, en die is nog wel van onze Koningin ze nemen alles maar. Die jongen van Oldeman is niet naar Duitsland, hij is ondergedoken. Dat heeft ze me zelf verteld. Hij komt gewoon in de kerk. Je moet maar durven.’

25 augustus 1943

‘Peter werkt bij de Oostpolder, dan hoeft je niet weg.’

Tijdens de bezettingsjaren werd er een uitzondering gemaakt op de arbeidsinzet, voor arbeiders die aan het ontginnen van de Noordoostpolder wilden werken. Om verschillende redenen vonden de Duitse autoriteiten het Zuiderzeeplan een interessant project. De bezetter was zich er bewust van dat mannen het werk in de polder verkozen boven dwangarbeid in het buitenland, maar zij stonden dit oogluikend toe. Op een gegeven moment zaten er zoveel onderduikers in de Noordoostpolder (N.O.P) dat het ook wel de bijnaam **N**ederlands **O**nderduikers **P**aradijs of **N**iet **O**ver **P**raten kreeg.⁶

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was in Zwolle in het gebouw aan de Menno van Coehoornsingel de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders gevestigd, waardoor het de naam ‘Flevogebouw’ kreeg.⁷ De broer van Klaartje (Jan Walgjen) heeft ook nog een tijdje in de N.O.P. ‘gewerkt’.

Een zogenoemde ‘Duikkaart’ uitgereikt door de Landelijke Hulp aan Onderduikers (L.O.) Met deze kaart had je een bewijs in handen dat je een zeker moment tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergedoken had gezeten. Bij Jan Walgjen staat op zijn Duikkaart dat zijn (onder)duikadres De N.O.P, ofwel de Noord-oost Polder was. Als specificatie heeft hij opgegeven het (werk)kamp ‘Vollenhove’. (Collectie auteurs)

29 augustus 1943

‘Leef heeft anderhalf uur in de rij gestaan voor pruimen, ze kosten 60 cent per kilo en helemaal niet lekker. Zaterdag kwam er een bakfiets aan en daar zat onze Jan op, hij mag een week blijven. Lekker een Duitse boterham met stroop gegeten, die had Jan voor ons meegenomen.’

1 september 1943

‘Jan gaat naar de dokter, hij wil zich af laten keuren. Vanmiddag gaan we een nieuwe jas voor hem proberen te kopen.’

5 september 1943

‘Donderdag middag zijn moeder, ik en Jan de stad in geweest om een jas voor Jan te kopen. We zijn geslaagd, het is een donkerblauwe geworden. Jan heeft ons getraakteerd op een ijsco van een kwartje bij Leben. Jan heeft er een week bij gekregen van de dokter. Hij wil niet terug naar Bochum. Zaterdag hebben we voor moeder en mij 2 paar kousen gekocht bij Bisschof, ze stonden om een

Geallieerd strooipamflet dat de val van Mussolini beschrijft. Het werd boven Duitsland uitgeworpen om het moraal van Duitsers naar beneden te halen, of het moraal van de dwangarbeiders op te krikken. (Collectie auteurs)

uur al in de rij, de verkoop begon pas om half drie. Wij waren om half zes aan de beurt en ze hadden gelukkig nog kousen?

8 september 1943

‘Ze zeggen dat Italië vandaag is gevallen. Maandag met moeder de stad in geweest en een hemd gekocht, dat is een geluk want je krijgt bijna niets. Onze Jan moet vrijdag naar de controlerende dokter.’

15 september 1943

‘Wat fijn dat je een foto hebt gekregen van onze koningin, en nog wel van een Duitse dame. Vandaag voor Jan naar het arbeidsbureau geweest, een formulier halen voor bonnen. Ze vroegen of hij zelf niet kon komen, ik heb maar niets gezegd.’

19 september 1943

‘Ik zal je vertellen wat er met vader is gebeurd. Vader heeft bij het gasfabriek met dezelfde hand tussen de knijper gezeten waar je de kolen mee opschept. Hij moest naar het ziekenhuis want dokter Meursing durfde er niet aan te beginnen, zo lelijk zag het er uit. Vader moet wel in het ziekenhuis blijven, ze zijn anderhalf uur met hem bezig geweest. Een vinger hing er helemaal bij en twee andere waren er ook erg aan toe. Als er maar geen ontsteking bij komt anders moeten ze er alle drie af. Vanmiddag is moeder naar het ziekenhuis gegaan, vader heeft wel pijn en de arm zit tot de elleboog in het gips, het bloed kwam er door.’

26 september 1943

‘Vader is weer thuis. Ze hebben nog niets aan de hand gedaan, ze hebben de lopend patiënten naar huis gestuurd omdat het ziekenhuis zo vol is. Vader moet woensdag weer naar de dokter in het ziekenhuis. Onze Jan die boft, hij heeft nog geen oproep voor de dokter gehad, weer een week erbij.’

30 september 1943

‘Er moeten er weer een hele boel weg, nu van de kantoren die een Ausweis hadden. Moeder heeft de schoenen naar IJzerman gebracht met het stukje leer van jou voor een paar hakken. Op het ogenblik gaan er weer veel vliegmachines over, maandag avond van half tien tot elf uur en van twaalf tot een uur weer een andere groep. Er zijn er wel duizend over gegaan.’

1 oktober 1943

‘Harmke heeft gisterenmiddag met een collega van het atelier appels en stooferen gehaald uit Windesheim. 15 kg appels en 5 kg peren. Op de terugweg waarschuwden mensen ze dat er werd gecontroleerd. Ze hebben ze bij die mensen in de

schuur laten staan en de volgende dag opgehaald. Die mensen kenden Harmke wel. Zo die zijn weer binnen.'

10 oktober 1943

'Weer wat moois in Zwolle, alle mensen die gepensioneerd zijn en alleen wonen moeten hun huis uit. Alles mogen ze meenemen behalve de gordijnen en wat er op de vloer ligt. Er moeten dan mensen in die uit Den Haag komen. Er komen ook nog steeds veel vliegtuigen over, zelfs overdag honderden. In de stad staan nu allemaal van die bunkers. Bij de Stenen Pijp, Nieuwe Havenbrug, IJsselbrug, Sassenpoorten brug en weet ik waar nog meer. Ze verwachten vast vandaag of morgen wat.

Toelichting brief 10 oktober 1943

De mensen die Klaartje noemt, moesten hun huizen uit om plaats te maken voor personeel van het Centraal Distributiekantoor en hun gezinnen. In 1943 verhuisde dit bureau van Den Haag naar Zwolle aan de Zeven Alleetjes. De bunkers die zij noemt hebben waarschijnlijk betrekking op de betonnen wegversperingen die op de bruggen stonden om de weg af te sluiten bij een razzia of een invasie.

13 oktober 1943

'Onze Jan is er nog steeds, al bijna 7 weken. De schoonzoon van mevr. De Haan uit onze straat is omgekomen bij een bombardement op Enschede. Hij was een Zwollenaar en werkte daar als politieagent hij wordt morgen van uit mevr. de Haan haar huis begraven, erg hè.'

20 oktober 1943

'Ik geef deze brief mee aan de jongen van Ruitenberg uit de Middelweg. Tante Gerritje heeft een verplichte kostganger anders moet ze haar huis uit, hij werkt bij het spoor. Onze Jan moest gisteren naar boven in de Kamperstraat. Hij moest naar Munster, maar daar ben ik niet geschikt voor zei hij. Volgende week maar weer terugkomen zeiden ze.'

24 oktober 1943

'Ze zijn hier nu overal aan het graven bij ons hier op de wal. Dat worden tankvallen. Van Genne de schoenmaker heeft nu een winkel in de Diezerstraat tegenover Roben. Voor een paar weken stonden er de schoentjes van de vierling. Ik heb ze al gezien op de Groene weg, het leek wel een handkar.'⁸

28 oktober 1943

'Jan is aan het rogge smokkelen. Hij heeft al 33 pond binnen. Hij komt net weer met 5 pond. Dat doen we voor het roggebrood als hij soms geen bonnen meer krijgt. Vrijdagmorgen waren we op weg naar Hattem voor melk en roggebrood en werden op de IJsselbrug aangehouden. Ausweis! Gelukkig goed gegaan. Op 2 november is moeder jarig, we wilden haar een jurk geven maar er is niets te koop.'

3 november 1943

'De brief voor moeders verjaardag is vanmorgen aangekomen. Ik moest je van haar bedanken, ze is er blij mee. Moeder heeft een leuke verjaardag gehad.'

10 november 1943

'Het is een hele toer om je schoenen te laten maken. Ze hebben geen leer. Jan heeft maar een paar schoenen die moesten gemaakt. IJzerman helpt ons gelukkig snel vooruit, hij heeft Jan zijn schoenen direct gemaakt. We wilden van die schoenen zonder bon kopen maar die waren er in de hele stad niet.'

14 november 1943

'Met Jan gaat het goed. Vrijdag ben ik met Harmke de stad in gegaan, kijken of er wat te koop was. Bij Frans Vonk was het gekkenwerk, een lange rij voor de deur. We hebben nog wat gekregen, een ouderwetse onderjurk, een hemd en een sport-hemd. We zijn brutaal drie keer in de rij gaan staan. De punten zijn nu al niet meer geldig, alleen nog met speciale vergunning. Zaterdag heeft Harmke nog een paar kousen voor moeder gekregen bij Roben. Daar stond ze ingeschreven. Er is nog luchtalarm geweest van 5 voor 12 tot kwart over één. Donderdag was er ook alarm van één tot

Wrak van het neergestorte Duitse vliegtuig bij het viaduct Hoogstraat te Zwolle. (Collectie HCO)

kwart over twee. Zoiets had ik nog nooit gezien, in dichte drommen gingen ze over. Ze zijn nu wel in actie hè? Onze Jan is hier niet meer thuis, maar hij heeft het best voor elkaar, snap je?

18 november 1943

‘Ze gaan nu elke dag over, maar ’s avonds gaat het luchtalarm niet. Hier op de Hoogstraat is een Duitser neergekomen, die had de motor defect net op het pleintje bij de nieuwe weg. De leuning van het viaduct is kapot. We hebben hem zien vallen, die piloot is na een uur overleden.’

22 november 1943

‘Vanavond stond in de krant dat we een pond extra stroop krijgen, elk een ons snoep en voor oud en nieuw elk een kwart liter olie. Dat is een

fles vol en nog een beetje, voor de oliebollen. Met Harmke naar de Hoogstraat gewandeld om te kijken naar de vliegmachine. Hij ligt er al een week. Hij is net in het midden verbrand. De leuning van het viaduct is een heel stuk kapot. We hebben een schoenenbon voor Leef gekregen.’

25 november 1943

‘Ondanks het slechte weer gingen de Engelsen in bosjes over, ze zijn naar Berlijn geweest.’

28 november 1943

‘Elke dag komen de Tommies over, is het ’s nachts niet dan overdag. We mogen niet meer op straat anders krijgen we een gulden boete. In de krant stond dat ze nog strenger maatregelen gaan nemen. Dus maar binnen blijven.’

Vanavond toen we naar bed gingen was de lucht helemaal rood. Je kon zien dat er ergens brand was. Vanmorgen hoorden we dat de stroloodsen aan het Zwarte Water verbrand waren. De mensen die er op wacht stonden hebben ze direct vast gezet. Vanmorgen brandde het nog. Bij vader hebben ze alweer 14 boerenkoolstronken gestolen. Dat zijn er nu al 50 bij elkaar. Moeder zegt, we moeten ze maar drogen, dan hebben we er nog wat aan. Leef heeft een paar klompen van school gekregen, ze zijn wel wat te groot. Vader probeert ze morgen te ruilen.’

1 december 1943

‘Zondagavond was het zo donker, op de varkensmarkt is de vader van Manna die met Jan van tante Mina getrouwd in het water gelopen en verdrinken. Hij was 61 jaar, morgen wordt hij begraven. Op de zelfde plaats is er ook een Duitser ingelopen, maar die konden ze nog redden. Je weet dat de stroloodsen afgebrand zijn. De mensen die op wacht stonden zijn allemaal geboeid naar Arnhem gebracht. Maar afwachten wat ze daarmee van plan zijn. Vaartjes van de Middelweg was er ook bij. Je weet wel die bij het Leger des Heils is. Ik heb met moeder maandag jullie pakjes naar het postkantoor gebracht. Er zit een kilo appels, taai hart, een ons steken en wat tabak van vaders eigen bouw. Gisteravond naar de uitvoering van de zangvereniging D.I.N.D.U.A. geweest in Odeon. Een geweldige avond met toneelstukje. Onze Jan is vandaag ook jarig, hoewel hij het niet thuis viert.’⁹

5 december 1943

‘Vanmiddag met moeder naar de Assendorperstraat geweest om taai taai op te halen van de winkeliersvereniging. Vorige week hebben we er de bonnen voor ingeleverd. Sinterklaas is niks aan zo. De Nieuwe Ster wordt weer door de Duitsers in beslag genomen. Vandaag moest alles er uit gehaald worden.’¹⁰

8 december 1943

‘Ik heb er niet veel vertrouwen in dat we met de kerstdagen weer samen zijn. Met onze Jan gaat het goed. Hij kan je natuurlijk niet schrijven. Ik hoop dat het geruchten zijn dat we nog maar twee keer

in de maand elkaar mogen schrijven. Vaartjes van de Middelweg is weer vrij gelaten, je weet wel van de stroloodsen.’

15 december 1943

‘Vrijdag waren ze op de ijsbaan aan het schaatsen. Donderdag is er een bom gevallen, ik weet niet waar. De lucht was vol van allerlei gekleurde bollen.’

26 december 1943, laatste brief

‘Vrijdagochtend is je pakje gekomen. Alles was nog goed, de koekjes en de peren. Ook met de zijde, de griesmeel en het waspoeder waren we blij. Dat kunnen we goed gebruiken. Eerste kerstdag zijn we naar de Grote kerk geweest, het was er stampende vol. Jan is ook geweest, hij kan vrij in en uit lopen. Hij heeft een Ausweis van de NOP. Snap je schat, daar is hij timmerman. Ik hoop dat God je een paar gezegende dagen heeft gegeven. We zullen hopen het andere jaar allen samen in huis te vieren. Van vader, moeder, Harmke, Jan en Leef een gezegend nieuwjaar.’

‘Je liefhebbende Klaartje’

Ausweis van Jan Waigien voor zijn werkzaamheden in de Noordoostpolder. (Collectie auteurs)

Epiloog

Tot zover de briefwisseling van Bruin en Klaartje, waarop het verhaal verder gaat in 1944. In Zwolle worden onder andere steeds meer troepen gelegerd en vindt op twee oktober een spectaculaire actie plaats, waarbij een aantal mensen bevrijd wordt uit de gevangenis. Ook Bruin zijn leven is ingrijpend veranderd. Aan de hand van gevonden documenten gaan we er vanuit dat hij op verlof is gekomen vanuit Duitsland en is ondergedoken. Hij werd daarna opgepakt in Haarlem, waarschijnlijk bij een razzia op achttien juli 1944. Als opmerkelijk adres geeft hij de Gedempte Oude Gracht 61 op, het adres van de gereformeerde Wilhelminakerk te Haarlem. Vanuit laatstgenoemde plaats is hij naar kamp Amersfoort gebracht, waar hij enkele weken gevangen heeft gezeten. Hier had hij gevangenennummer 2910. Op vier augustus van dat jaar is hij op transport gegaan naar Duitsland en tewerkgesteld in de bruinkoolindustrie in de buurt van Aken/Keulen. Hier was een bedrijf dat uit bruinkool synthetische benzine vervaardigde: de Union Rheinische Braunkohle und Kraftstoff AG. Hij verbleef daar met meerdere dwangarbeiders in een barakkenkamp. Bruin is eind 1944 of begin 1945 teruggekeerd uit Duitsland en is op 8 mei 1947 getrouwd met Klaartje. In 1948 is hun zoon Jan Roelof geboren en in 1951 hun zoon Hendrik.

Zowel Bruin als Klaartje hebben nooit veel over de oorlog verteld. Bruin is op 5 juni 1988 (vier dagen voor zijn 69ste verjaardag) overleden en Klaartje op 2 februari 2007 op 89 jarige leeftijd. Zij zijn samen begraven op Begraafplaats Kranenburg in hun geliefde woonplaats Zwolle.

Met dank aan Tiny en Henk Roerig

Noten

1. Omwille van de leesbaarheid zijn er enkele grammaticale of tekstuele wijzigingen aangebracht.
2. Het N.A.F. (Nederlandse Arbeidsfront) was een nationaalsocialistische vakcentrale, die alle andere vakcentrales en vakbonden in Nederland moest vervangen.
3. Op 12 mei 1943 waren de opa en oma van Klaartje zestig jaar getrouwd. Onder de visite bevonden zich twee prominente gasten: Jhr. mr. G.A. Strick van Linschoten (1894-1968) en baron R.H. de Vos van Steenwijk (1885-1964). Strick van Linschoten was van 1936 tot 1946 burgemeester van Zwollerkerspel. Hij was vanaf 1940 enige tijd waarnemend burgemeester van Zwolle, nadat zijn voorganger Arnoldus van Walsum ontslagen was vanwege zijn anti-Duitse houding. Van 1946 tot 1960 was hij burgemeester van Zwolle geweest. De Vos van Steenwijk was commissaris van de koning in Drenthe.
4. www.nationaalarchief.nl
5. 'het vertrouwen' kwam feitelijk neer op een omstreden erewoordverklaring die de soldaten bij vrijlating hadden moeten ondertekenen. Volgens de Duitse autoriteiten had er grootschalig een schending van deze erewoordverklaring plaatsgevonden, waarop het terugvoeren in krijgsgevangenschap gelegitimeerd was. (www.archieven.nl)
6. www.emmeloord.info/noordoostpolder/ned-onderduikers-paradijs
7. www.erfgoed.zwolle.nl/flevogebouw
8. Dat jaar was in het Zwolse gezin Kiffers een vierling geboren.
9. De naam van de Christelijke Gemengde zangvereniging D.I.N.D.U.A. stond voor 'Door inspanning nuttig, door uitspanning aangenaam'.
10. De Nieuwe Ster was gelokaliseerd precies tussen twee scholen in, namelijk de Berkumschool en de Dr. Fransenschool. Volgens haar vonden de Duitsers juist deze locatie daarom praktisch voor hun kantoor, maar de nieuwe bestemming wordt niet duidelijk uit de brief.

In het spoor van Daniel Lako (1853-1918)

Een Zwolse pionier van het onderzoek naar wilde planten in Overijssel

Negen jaar geleden stond er in het Zwols Historisch Tijdschrift¹ een artikel over Eli Heimans, een geboren Zwollenaar, die samen met Jac. P. Thijssse brede lagen van de bevolking liet kennismaken met de natuur en tevens een pionier was op het gebied van de natuurbescherming. In 1882, toen Heimans uit Zwolle verhuisde, vestigde zich in Zwolle iemand die ook heel belangrijk is geweest voor het onderzoek naar de natuur in ons land, maar veel minder bekend is geworden: Daniel Lako. Heimans en Lako kenden elkaar omdat ze beiden lid waren van de Nederlandsche Botanische Vereniging. Lako was een pionier op het gebied van systematisch onderzoek naar de wilde flora in Overijssel en Zeeland. Door zijn onderzoek kan nu heel goed de verarming van de wilde flora in het grote verlies aan biodiversiteit van de afgelopen eeuw worden aangetoond. Lako heeft echter ook een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van het tekenonderwijs in Nederland. Hij was vanaf de oprichting in 1880 tot juni 1903 secretaris van de Nederlandsche Vereeniging voor Teekenonderwijs. Voor die inzet werd hij in 1906 benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

De opleiding van Daniel Lako

Daniel Lako werd op 14 januari 1853 geboren in Oostburg als zoon van Daniel Lako en Magdalena de Lignij. Het gezin verhuisde naar Middelburg, waar zijn vader een bakkerij begon aan de Grote Markt. Daniel kwam uit een gezin van acht kinderen. Van dit gezin was ook Daniel's vijf jaar oudere broer Samuel bezig met onderzoek naar de wilde flora. De naam Lako is een verbastering van de Franse naam Le Cocq. De familie stamt af van de Franse hugenoot Isaac Le Cocq die in 1686 met zijn gezin uit Vieille Eglise (bij Duinkerken) naar Zeeland vluchtte.² De achternaam wordt dan ook uitgesproken als Lakó.

Theo de Kogel en
Piet Bremer

Daniel Lako. (Foto-
archief van de KNBV,
Naturalis)

Hij ging in Middelburg naar de HBS; na het behalen van zijn diploma in 1873 ging hij studeren in Delft aan de Polytechnische School. Daar volgde hij een opleiding voor tekenleraar. In 1875 haalde hij de akten M1 en O en in 1876 de acte M2. Na zijn opleiding in Delft werd hij in juni 1877 benoemd als leraar 'hand- en regtljnig teekenen' aan de Hogere Burgerschool in Apeldoorn. In maart 1882 zette hij een nieuwe stap in zijn carrière en werd hij benoemd als leraar in het hand-

tekenen aan de Burgeravond- en Tekenschool in Zwolle. Hij werd daarnaast ook leraar aan 'de Rijksnormaallessen' in Zwolle. De scholen van de Rijksnormaallessen waren de voorlopers van de latere kweekscholen.

Advertentie voor tekenlessen van Lako. (Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant 29 augustus 1882)

De burgeravondscholen werden ingesteld na de invoering van de eerste Wet voor middelbaar onderwijs in 1863. Op de Burgeravondschool in Zwolle werd lesgegeven in 'Natuur- en werktuigkunde, Nederlands, Rekenen, Meetkunde, Projectieles, Stoomwerktuigkunde, Lijntekenen en Handteekenen'.³ Het handtekenen was gericht op natuurtekenen. Een examenkandidaat moest zijn kennis tonen op het gebied van ontleedkunde, de 'doorzichtkunde' (perspectief), de ornamentleer en van verschillende methoden van tekenonderwijs. Voorts moest hij een kop van een pleistermodel kunnen tekenen en een eenvoudige afbeelding

Het Flevogebouw waar vanaf 1898 de Burgeravondschool was gevestigd. (Collectie HCO)

ding naar een voorbeeldplaat. Voor het 'regtlijnig teekenen' lag het accent meer op het bouw- en werktuigkundig tekenen. Voor het examen verviel dan ook de ontleedkunde en daarvoor in de plaats kwam kennis van de beschrijvende meetkunde en het maken van een bouw- en werktuigkundige tekening.⁴

Leerlingen van de Ambachtsschool waren verplicht om ook lessen aan de Burgeravondschool te volgen. De Burgeravondschool huisde tot 1898 in verschillende panden in de binnenstad; in ieder geval in 1883 aan het Grote kerkplein en in 1889 in de Celestraat.⁵ Vanaf 1898 werd de Burgeravondschool gevestigd in de nieuw gebouwde Ambachtsschool, nu bekend als het Flevogebouw, aan de Menno van Coehoornsingel.

Wat voor persoon was Lako?

Het duidelijkste beeld over hem vinden we in de in memoriams die L. Vuyk, voorzitter van de Nederlandse Botanische Vereniging en florist uit Deventer en J. de Jong van de Vereeniging voor Teekenonderwijs over hem schreven. Daaruit komt een beeld naar voren van een man met een nogal gesloten karakter, die met een enorme inzet bezig was met zijn werk en hobby's. Vuyk schreef daarover:

'Lako was een dier menschen, die niet veranderen, noch in zijn zoo eigenaardig uiterlijk, noch in zijn gewoonten en zoo kunnen wij hem ons nog steeds voorstellen, onvermoeid wandelaar, met een leeren tasche aan een riem over den schouder. Een parapluie en de stafkaart in linnen omslag met het aantekenboekje, waarin hij alles noteerde, wat zijn speurend oog waarnam, steeds met een koperen teekenpen, waarin aan het eene eind een stukje potlood, aan het andere een gommetje. Onverstoorbaar van humeur kon geen enkele atmosferische buitensporigheid hem van zijn voorgenomen plannen afbrengen. (...) Wanneer hij niet als lid van de commissie voor de akte-examens verhinderd was, kon men er zeker van zijn hem op de zomereexcursies onzer Vereeniging present te vinden. Dan was hij niet alleen de onvermoeide tochtgenoot, maar ook de gezellige kameraad, die onzen disch en ons verblijf opvrolijkte en wien men aan het eind der excursies een zoo

van harte tot weerziens toeriep.’⁶ Bovendien was Lako iemand die heel gericht en toegewijd werkte en daar veel waardering voor kreeg:

‘Nimmer wilde hij meer schijnen dan de beminnaar van de wildgroeiende planten en zelfs heeft hij zijn liefhebberij nog weten te beperken tot enkele streken van ons vaderland, namelijk zijn geboortegrond Zeeland en zijn tweede woonplaats Overijsel. Zoo sterk was die neiging, dat wanneer op een excursie de grens werd overschreden of zelfs de provinciale limieten achter hem lagen, niets hem kon bewegen aantekeningen te maken of zich in het bijzonder met den plantengroei in te laten.’⁷

Opmerkelijk is dat hij na negentien jaar volledige inzet als secretaris en eindredacteur van het tijdschrift van de Vereeniging voor Teekenonderwijs, opeens aftrad en daarna nooit meer op een ledenvergadering verscheen en ook niets meer in het tijdschrift schreef. De Jong schrijft daarover:

‘Meer dan eens heb ik getracht, hem te bewegen, nog weer eens mee op te gaan, maar altijd zonder resultaat. Waarom dit alzo moest wezen ik weet het niet. Lako was iemand die zich al heel zelden – maar al te zelden – gaf. Ik kreeg dan op mijn aandringen wel verschillende redenen te horen, maar ik voelde toch wel, dat er meer achter stak, terwijl ik wist, dat het nutteloze moeite zou wezen, daarnaar te vragen.’⁸

Lako's rol in het tekenonderwijs in Nederland

De industriële revolutie in de tweede helft van de negentiende eeuw leidde ertoe dat de belangstelling voor de kunstnijverheid sterk toenam. Frankrijk en ook Engeland hadden hierbij een toonaangevende positie. In deze landen werd het tekenonderwijs door de regering krachtig bevorderd, om zo de toekomstige ontwerpers en uitvoerders van nijverheidsproducten beter op te leiden. Nederland liep echter ver achter. De ommekeer kwam na de in 1877, in het paleis voor Volksvlijt te Amsterdam, gehouden internationale tentoonstelling ‘Kunst toegepast op Nijverheid’. Op deze tentoonstelling werden, door vele landen uit Europa, voorbeelden van kunstnijverheid ingezonden. Dat gaf de bezoekers een goede gelegenheid om de kwaliteit van de inzendingen te

beoordelen. In zijn openingstoespraak van deze tentoonstelling zei Leonard Wolterbeek:

‘De vergelijkende studie, waartoe thans de gelegenheid aangeboden wordt, zal noodzakelijk aantoonen of en waarin de hedendaagsche Nederlandsche kunstnijverheid zich minder gunstig onderscheidt. Mochten de gebreken slechts weinigen te zijn, de goede voorbeelden, welke deze tentoonstelling te aanschouwen geeft, zullen tot aanmoediging strekken om op den ingeslagen weg met des te grootere ijver voort te gaan. Is daarentegen het resultaat ongunstiger voor de Nederlandsche industrie, dan zal ongetwijfeld met het jaar 1877 een nieuw tijdperk harer geschiedenis aanvangen, een tijdvak van opkomst, dat spoedig, dit mogen we van den ouden echt-Hollandschen

Lako woonde op de bovenetage van Kamperstraat 33. (Foto Theo de Kogel, 2021)

ondernemingsgeest en volharding veilig aannemen, door een nieuwe eeuw van glorie zal gevolgd worden.’⁹

Dat resultaat bleek ongunstig te zijn want in allerlei week- en dagbladen werd geklaagd over de slechte indruk die onze kunstnijverheid maakte in vergelijking met die van andere landen. Eén van die kritische schrijvers was W.B.G. Molkenboer, later de belangrijkste figuur op het gebied van tekenonderwijs in Nederland. Lako schrijft hierover: ‘Van toen af dagteekent het streven van de Regeering om krachtig in te grijpen in de behartiging van het tekenonderwijs; terwijl ook in den lande het besef ontwaakte, dat de bevordering onzer nijverheid in nauwen samenhang staat tot een verbeterd tekenonderwijs.’¹⁰

De eerste stap naar een verbetering werd gezet door een in 1877 benoemde rijkscommissie ‘tot het instellen van een onderzoek naar en het uitbrengen van een rapport aangaande den toestand der Nederlandsche nijverheid uit het oogpunt van kunst en smaak beoordeeld, alsmede omtrent de middelen, welke tot verbetering en ontwikkeling van die kunstindustrie zijn aan te wenden, een en ander naar aanleiding van de te Amsterdam geopende tentoonstelling’. In het rapport van deze commissie werd forse kritiek geleverd op de vormgeving van onder andere beeldhouwwerk, meubel en zilverindustrie:

‘[Die] staat bij ons in zeer lagen trap van ontwikkeling; de meubelen zijn overladen met snijwerk en dit snijwerk is meestal slecht; het gevoel voor een fraaie profilering is vervangen door ingenomenheid met schitterend gepolijst oppervlak. En karakterlooze omtrekken (...) zinloze praal en glans; de vrouwelijke handwerken bederven, behoudens zeldzame uitzonderingen, allerwege den smaak.’

De commissie had ook verschillende scholen bezocht en was tot de overtuiging gekomen ‘dat van de inrichting van het onderwijs zooals die thans bestaat, niet veel gelukkige resultaten te verwachten zijn en de uren aan die lessen gegeven, zelf voor een groot deel als verloren kunnen beschouwd worden’. Naar aanleiding van dit rapport werd in opdracht van de regering een tijdelijke cursus voor tekenleraren georganiseerd.

Zestig leraren volgden deze cursus, die in juli en augustus 1880 werd gehouden in de Rijksacademie voor beeldende kunst te Amsterdam. Eén van de cursisten was Daniel Lako, die toen nog les gaf in Apeldoorn.

Tijdens deze cursus namen drie cursisten het initiatief om een eigen vereniging op te richten, die de belangen van het tekenonderwijs zou gaan behartigen. Deze initiatiefnemers waren J.D. Belmer, B.J. Bouwmeester en Daniel Lako. Voor het einde van de cursus richtten ze de Nederlandsche Vereeniging van Teekenonderwijs op. Daniel Lako, op dat moment leraar aan de HBS te Apeldoorn, werd eerste secretaris.¹¹

Rechts: Titelpagina van een nummer van het Maandblad gewijd aan de belangen van het tekenonderwijs en de kunstnijverheid in Nederland. (Archief Nederlandse Vereniging voor Teekenonderwijs, Nationaal Archief)

De vereniging bracht vanaf 1884 ook het *Maandblad gewijd aan de belangen van het tekenonderwijs en de kunstnijverheid in Nederland* uit. Lako speelde daarbij een belangrijke rol: ‘Helaas moest het de eerste jaren voornamelijk door de secretaris worden volgeschreven met mededelingen en boekbesprekingen bij gebrek aan betere bijdragen van anderen. Pas aan het einde van de eeuw kwam er een inhoudelijke discussie in het blad los.’¹² En die secretaris, Daniel Lako, was niet alleen een van de oprichters en de eerste secretaris van deze vereniging, maar schreef in 1899 ook het eerste boek over de geschiedenis van het tekenonderwijs.¹³

In den loop van October zal bij mij verschijnen:

D. L A K O

Overzicht van de Geschiedenis van het Teekenonderwijs, meer bepaald met het oog op de ontwikkeling van het Teekenonderwijs in Nederland.

— Prijs f 1.90, gebonden f 2.50. —

Wie van dit belangrijke werk meer dan gewoon in commissie verlangt, gelieve aan te vragen.

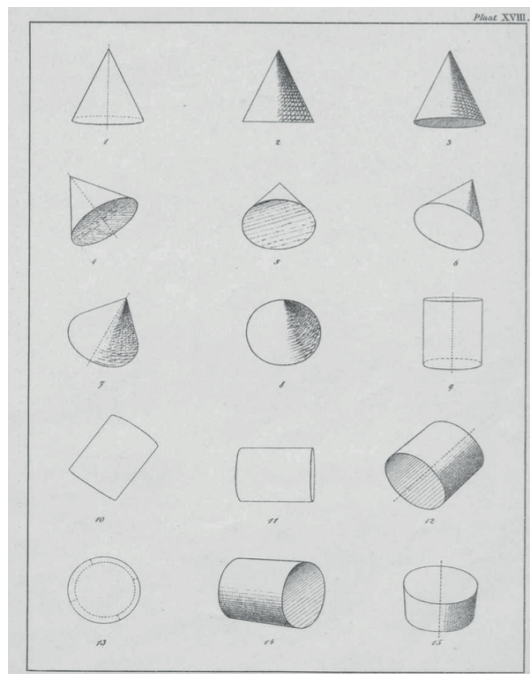
TIEL 25 Sept. 1899. [3376] D. MIJS.

Een succes van de vereniging was, dat de minister in 1890 besloot om het tekenonderwijs in te voeren op de lagere scholen. De vereniging kreeg de opdracht om in het gehele land conferenties te organiseren over dit nieuwe onderwijs. De uitgenodigde onderwijzers kregen uitleg over de lesmethoden, onder andere met behulp van een leskist met daarin de belangrijkste boek- en plaatwerken en een aantal modellen van ijzerdraad. Daniel Lako was een van de vier leden van de vereniging die deze voordrachten verzorgde. Lako hield in juli en augustus 1890 voordrachten in Harderwijk, Amersfoort, Arnhem, Nijmegen, Zutphen, Enschede en Zwolle. De bijeenkomst in Zwolle vond plaats in De Harmonie op 7 juli 1890 en werd door 86 personen bezocht.¹⁴ Zijn grote inzet voor het tekenonderwijs werd in 1896 mooi verwoord door voorzitter Molkenboer:

‘Het maandblad [zou] nooit een tweede jaargang hebben beleefd, als daaraan niet zooveel zorg ware gewijd door ons aller vriend Daniel Lako. Wat hij voor de vereeniging, die hij hielp oprichten in ’t algemeen heeft gedaan, altijd en altijd en niet het minst toen in een moeilijken tijd het bestaan der vereeniging aan een zijden draad hing, wat de verzorging van de geregelde uitgaaf van het Maandblad steeds vroeg aan moeite en aan tijd, dat weten wellicht maar weinigen, maar ik weet het dubbel en die enkelen, die daaromtrent op de hoogte zijn, zullen het altijd met mij hoog waarden wat Lako in dezen heeft gedaan, en ik gevoel behoefte om het hen, die dit alles niet mochten weten, als ’t ware in de ooren te schreeuwen.’¹⁵

Lako hield zich ook bezig met de ontwikkeling van een aangepaste methode voor tekenonderwijs: ‘*Het werken op enkele aangegeven punten en hulplijnen, die werkelijk in verband staan met de na te teekenen figuren*’. Dit was een aanpassing van de in die tijd veel gebruikte ‘methode Dupuis’. Deze methode was in 1836 ontwikkeld door de Franse broers Ferdinand en Alexandre Dupuis en hield in dat men niet alleen maar klakkeloos dingen natekende (deze zogenaamde kopieermethode was tot die tijd de gebruikelijke methode in het tekenonderwijs), maar dat kinderen leerden hoe voorwerpen in elkaar zaten, leerden die goed te bekijken en te analyseren, en ze daarna te tekenen. Ze gebruikten hiervoor meetkundige figuren van hout of metaal die in allerlei standen konden worden gezet. Bij de meetkundige lichamen (kubus, bol, kegel, enz.) van ijzerdraad kon je door het lichaam heen kijken en zien hoe de lijnen ook aan de achterzijde doorliepen.

Lako, die vanwege zijn grote hobby, het onderzoek naar de wilde flora, natuurlijk een scherp waarnemer was, was groot voorstander van deze methode en werkte deze verder uit in zijn in 1903 uitgegeven leerboek.¹⁶ In het jaar dat dit boek uitkwam stopte Lako als secretaris van de vereniging voor tekenonderwijs en ook als eindredacteur van het maandblad voor tekenonderwijs.

Links: Advertentie voor het boek van Lako over de geschiedenis van het tekenonderwijs. Nieuwsblad voor den boekhandel 29 september 1899. (Nieuwsblad voor den Boekhandel jrg. 66 no. 78. 29 september 1899)

Tekening met voorbeelden van meetkundige figuren uit het boek van D. Lako Methodiek van het Lager onderwijs in teekenen. Uitgegeven door D. Mijs, Tiel, 1903. (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

Rechts: Lako heeft prachtige tekeningen van wilde planten gemaakt. Hier de kie-vitsbloem, die nog veel voorkomt in Zwolle en omgeving. (Archief KNBV, Naturalis Leiden)

Lako als florist

De interesse van Daniel voor de wilde flora ontstond volgens Vuyk door 'zijn bekendheid met den Heer A. Walraven (overleden 20 oktober 1895), destijds arts te Hoek bij Ter Neuze'. Walraven was een bekende Zeeuwse florist uit de tweede helft van de negentiende eeuw die evenals Daniel lid was van de Nederlandsche Botanische Vereniging. Het is goed mogelijk dat Daniel's oudere broer Samuel, als eerste van het gezin, via Walraven geïnteresseerd raakte voor de wilde flora. In het in 1975 door het Zeeuws genootschap aan het Rijksherbarium geschonken herbarium van in Zeeland in de tweede helft van de negentiende eeuw verzamelde planten,¹⁷ zitten 513 door Walraven verzamelde exemplaren. Ook zitten er veel planten bij die door Samuel en Daniel samen zijn verzameld (van Samuel 204 exemplaren en van Daniel 27 exemplaren).¹⁸ Er zijn ook exemplaren die door Walraven samen met de broers Lako zijn verzameld. Blijkbaar gingen ze regelmatig met hem op excursie.

Tekening van de pijp-bloem, waarvan nu nog steeds een groeiplaats te vinden is op de IJsseldijk bij Harculo. (Archief KNBV, Naturalis Leiden)

Ook na zijn studie kwam Daniel nog regelmatig in Zeeland en ontmoette daar Walraven weer. In 1892 publiceerde hij samen met hem een lijst van in Zeeland gevonden planten.¹⁹ Er zitten relatief weinig exemplaren van Daniel in dit Zeeuws herbarium omdat hij veel van zijn vondsten opnam in zijn eigen herbarium, dat na zijn dood aan het Rijksherbarium is geschonken. Samuel Lako had ook een eigen herbarium, dat eveneens na zijn dood in 1922 door zijn weduwe aan het Rijksherbarium is geschonken.

De Nederlandsche Botanische vereniging

Lako werd op 20 juli 1878 lid van de Nederlandsche Botanische Vereeniging (later KNBV). Toen hij lid werd had deze vereniging ongeveer veertig leden. De vereniging werd in 15 augustus 1845 te Leiden opgericht als Vereeniging voor de Nederlandsche Flora.²⁰ In de statuten werd als doel opgenomen: 'De Vereeniging voor de Nederland-

sche Flora stelt zich ten doel, het wetenschappelijk onderzoek der inlandsche gewassen te bevorderen en uit te breiden, ten einde uit de resultaten daarvan, eene aan de tegenwoordige eischen der kruidkundige wetenschap beantwoordende kennis der Flora van Nederland te erlangen.' In 1868 werd de naam en de doelstelling gewijzigd in: 'De Nederlandsche Botanische Vereeniging stelt zich ten doel de bevordering der Botanie in haar geheelen omvang; meer in het bijzonder echter de kennis van de Flora van Nederland. Haar einddoel is: het uitgeven van eene Flora van Nederland.'

De vereeniging begon ook een vereenigingsherbarium samen te stellen, dat nu nog steeds bewaard wordt bij Naturalis in Leiden. Ze probeerde ook de interesse voor de wilde flora op scholen te bevorderen. Zo schief ze in 1896 een prijsvraag uit voor leerlingen van Gymnasium of HBS 'voor jongens tot het aanleggen van een herbarium uit den omtrek hunner woonplaats'. Lako was een van de juryleden die de inzendingen beoordeelde. De leden van de vereeniging waren vooral wetenschappelijk geschoolde liefhebbers en waren vaak beroepshalve met de

Foto van de jubileumbijeenkomst 50-jarig bestaan van de KNBV in Hengelo. 1 Valckenier Suringar, 2 Lotsy, 3 Lako, 4 Burger, 5 Van Riemsdijk, 6 Wijsman, 7 Schipper, 8 Boerlage, 9 Groll, 10 Vuyck, 11 Goethart, 12 Van Vloten, 13 Van Eeden, 14 Posthumus, 15 Post, 16 Abeleven, 17 Ogterop, 18 Suringar, 19 Oudemans, 20 Kok Ankersmid. (Archief KNBV, Naturalis Leiden)

Rechts: Kaart met looproutes die Lako volgde in de omgeving van Zwolle bij het maken van zijn cartografische flora van Overijssel. (Archief KNBV, *Naturalis Leiden*)

botanie bezig. Een deel daarvan keek een beetje neer op de natuurliefhebbers die uit een minder wetenschappelijke interesse met de natuur bezig waren. Hierdoor ontstond er een tweespalt in de vereniging. Dit leidde op de ledenvergadering van 1 februari 1903 tot een felle discussie. Een aantal leden waaronder Dr. Lotsky vond 'dat de vereeniging langzaam maar zeker de kant uitging van liefhebberij-botanie; dat het aantal Levende-Natuurmensen toenam en dat botanici van professie zich hoe langer hoe minder op de bijeenkomsten vertoonden'. Eli Heimans, samen met Jac. P. Thijssse een van de oprichters van het in 1896 op een breed publiek gerichte tijdschrift *De Levende Natuur*, was ongetwijfeld één van die zogenaamde 'levende natuurmensen'.

Uiteindelijk leidden de discussies tot een bestuursconflict en de opsplitsing van de vereniging in twee groepen. 'Groep A. die der floristen' en 'B. die der niet-floristen'. Lako was, ondanks dat hij geen biologiëstudie had gedaan, en beroepsmatig niet met de wilde flora bezig was, lid van groep A. Deze splitsing bleek echter ook geen succes te zijn. Het aantal leden dat de vergaderingen bezocht, nam steeds verder af. Na veel discussie werd de opsplitsing in twee groepen in 1909 weer opgeheven en kon iedereen met belangstelling voor de wilde flora lid worden.

Lako was actief lid van de (K)NBV, nam deel aan de vele excursies die door de vereniging door het hele land werden georganiseerd en nam deel aan de vergaderingen. Hij is (in tegenstelling

Notitieboekjes van Lako. (Archief KNBV, *Naturalis Leiden*)

tot bij de vereniging van tekenonderwijs) geen bestuurslid geweest. Wel nam hij deel aan werkgroepen en was vaak rapporteur bij vergaderingen en excursies.

Lako's floraonderzoek

Lako had zich ten doel gesteld om voor zowel Zeeland als Overijssel een cartografische flora te maken. Hiervoor legde hij zijn waarnemingen vast in notitieboekjes per 'kwartierhok' (1,05 x 1,1 km) en later ook in streeplijsten.²² Om zijn informatie van de provincie compleet te maken, gebruikte hij ook gegevens van andere floristen. Vooral van Vuyk uit Deventer en Blijdenstein uit Enschede.

Dit werk heeft hij, ondanks zijn vroege overlijden, vrijwel afgemaakt, waardoor er een vrij compleet beeld is van de verspreiding van wilde planten in Overijssel en Zeeland rond 1900. In deze tijd was de wilde flora nog ongekend rijk. Vooral in de 75 jaar daarna is door ontginningen en ontwatering de oppervlakte en kwaliteit van de natuurgebieden drastisch afgenomen. Ook zijn door intensivering van de landbouw, kruidenrijke graslanden vrijwel geheel uit het agrarisch gebied verdwenen en alleen nog te vinden in natuurreservaten en bermen.

Door zijn waarnemingen en ook op grond van zijn uitgebreide herbariumcollectie laat zich een goed beeld reconstrueren hoe de natuur rond Zwolle er begin vorige eeuw uit zag. De stad lag toen voor een groot deel binnen de grachten. Van de huidige wijken waren de Kamperpoort, Assendorp en Dieze al aanwezig. Sinds 1864 was de stad al via het spoor bereikbaar. De voormalige gemeente Zwollerkerspel omvatte kleine dorpen, buurtschappen en vooral veel landelijk gebied, dus boerenland. De wilde flora was ongekend rijk, wat Lako alle gelegenheid gaf om veel te verzamelen. Zwolle ligt immers op een gunstige plek binnen de invloed van IJssel en Vecht, met zandgronden zoals bij Berkum en Herfte, veengronden in de polder Mastenbroek en de Tolhuislanden en kleigronden langs de IJssel. Van belang was de invloed van overstromingen langs de rivieren, uittredend ijzerrijk en kalkrijk grondwater (zogenoemd kwel, sloten zijn dan vaak bruinegekleurd in de winter) en van infiltratiegebieden waar het grondwater dieper zit en water de bodem intrekt. Al deze variatie leverde een heel gevarieerd landschap op met onder andere matig bemeste kruidenrijke graslanden, sloten, rivierdijken, kolken, bosjes, moerasjes en bermen. Deze variatie gaat samen met veel plantensoorten die er hun plekje vinden. De ene vochtminnende soort groeit dan bijvoorbeeld in een overstroomde laagte langs de IJssel, zoals zilverschoon, de andere - beter aangepast aan droogte - op kalkrijke zandkoppen langs de Vecht zoals de Zwolse anjer.²³

Uit de collectie van 1800 herbariumvellen, die na zijn overlijden vanuit Zwolle naar Leiden zijn gebracht door de eveneens plantminnende broer Samuel, is veel af te leiden. Uit deze collectie en waarnemingen zien we dat allerlei plantensoorten die nu zeldzaam zijn of verdwenen, dat toen allerminst waren. Op de dijken en in de uiterwaarden groeiden veel planten die in de loop der eeuwen langs Rijn en IJssel bij Zwolle waren beland zoals goudhaver, margriet en echte kruisdistel. Deze waren ook te vinden in de schrale binnendijks gelegen bermen. Lako vond hier regelmatig duifkruid en wilde averuit. Deze laatste soort kwam tot enkele jaren geleden alleen nog op het rivierduin

van de Vreugderijkerwaard voor. Duifkruid is ook heel zeldzaam geworden, voor deze soort worden acties ondernomen om de plant weer een plek in het stedelijk gebied van Zwolle terug te geven.

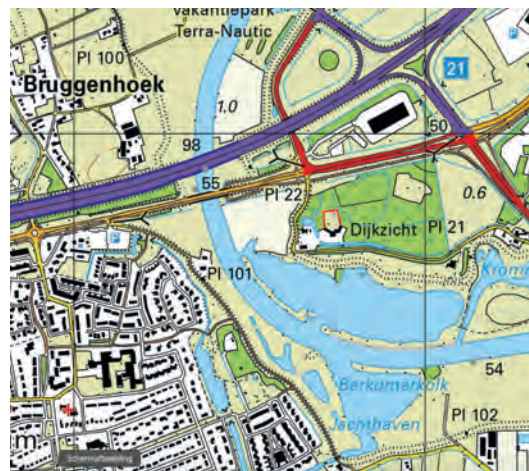
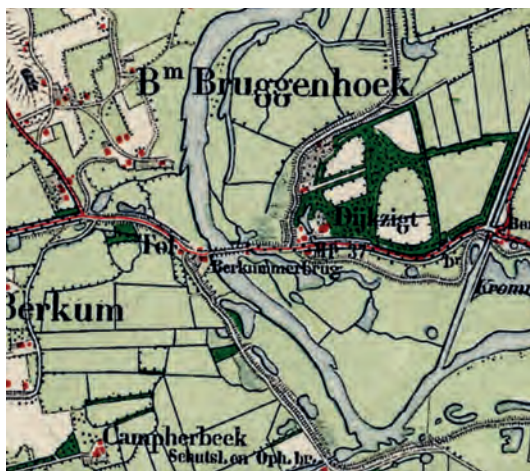
Verfbrem bij de Berkumerbrug

Sommige van zijn vondsten zijn zonder meer inspirerend. Zo verzamelde hij in 1871 en later ook in 1892 bij de Berkumerbrug verfbrem.²⁴ Deze kleine struik, kenmerkend voor droge voedselarme begraaide gronden langs onder andere rivieren, is nadien vrijwel verdwenen uit Overijssel, tot het bij Hardenberg, ca. 15 jaar geleden, na graafwerkzaamheden voor natuurontwikkeling, weer de kop opstak met honderden planten. Er waren in de bodem zaden bewaard gebleven die na decennia nog konden kiemen!

Dat deze soort bij Berkum is verdwenen is niet verwonderlijk als je de kaart van 1900 vergelijkt met de huidige situatie. Het uiterwaardengebied is enorm veranderd door het afsnijden van de meander in de Vecht, zandwinning voor de stadsuitbreiding van Zwolle in de jaren vijftig en zestig, het verplaatsen van de Berkumerbrug, de aanleg van de A28 en sterke intensivering van het agrarisch gebruik. Op plekken waar rond 1900 verfbrem groeide, liggen nu diepe zandwinplassen

Verfbrem langs de Vecht bij Brucht. (foto Piet Bremer)

Topografische kaarten omgeving Berkumerbrug. Links omstreeks 1900 en rechts 2020. (Bron www.topotijdreis.nl)

of intensief bemeste maisakkers. Dit gebied aan de rand van de stad verdient een kwaliteitsimpuls waarbij een deel van de meanderende Vecht weer hersteld wordt en er ruimte ontstaat voor herintroductie van verfbrem met materiaal van de Vecht bij Hardenberg.

Wilde weit bij Ittersum

Wat verder intrigeert is dat Lako rondom Zwolle nog een heel soortenrijke akkerflora aantrof. In de akkers op klei bij Ittersum verzamelde hij wilde weit. Een prachtige, geel-rood bloeiende halfparasiet, die nadien uit heel Overijssel verdwenen is en in ons land heel zeldzaam is geworden. Hij verzamelde ook dreps in de roggeakkers van Haerst, Ittersum en Berkum (eveneens geheel verdwenen) en korensla in de akkers bij de Agnietenberg. De akkerflora heeft dan welk ander onderdeel van de Zwolse flora dan ook geleden onder alle ontwikkelingen in de afgelopen eeuw. In de akkers is door het gif, hoge mestgift en gebruik van snelgroeiende, dicht op elkaar staande planten geen ruimte meer voor een dergelijke rijke akkerflora. Het idee van stadsakkertjes met rogge en vooral veel van deze bijzondere bloemen in en om de stad is al eerder geopperd. De gemeente Zwolle is op sommige plaatsen in de stad al gestart met bloemperken met voor bijen aantrekkelijke wilde flora. Maar er is genoeg ruimte in, of aan de rand van de stad, om *Lako*-akkertjes te ontwikkelen met bijv. ook groot spiegelklokje, naaldenkervel en veel klaprozen!

Graslanden

Ook de graslanden hebben erg geleden onder de veranderingen. Lako verzamelde in het Groot Weezenland kievitsbloemen voor zijn collectie. Generaties Zwollenaren plukten hier hun kievitsbloemen, totdat de bouw van het provinciehuis en de omvorming naar park er resoluut een einde aan maakte, ongeveer een halve eeuw na het overlijden van Lako. Maar Zwolle heeft gelukkig nog steeds heel veel kievitsbloemen in de uiterwaarden, waar Staatsbosbeheer en Landschap Overijssel op tijd gronden aankochten en veiligstelden. Voor de natte schraallanden liep dit anders. Lako onderzocht het gebied de Hooislagen richting Nieuwleusen en struinde er zelfs dwars door de graslanden met heidekopjes. Voor hem bijzonder, want hij bleef graag op de wegen. In dit gebied groeide veel van wat we nu zelfs zelden in natuurgebiedjes tegenkomen: een afwisseling van trilveen, blauwgrasland, heischraal grasland, vochtig hooiland en soortenrijke slootvegetaties met onder andere harlekijnorchis, geelhartje, drijvende waterweegbree en gewone vleugeltjesbloem.²⁵

Er zijn ook delen van het Zwolse buitengebied die nog sterk lijken op wat Lako aantrof. Dat geldt vooral voor de bossen. In zijn collectie zit materiaal van pilzegge, blauwe bosbes en gewone eikvaren van de Agnietenberg. Dankzij het herstel van het eeuwenoude hakhoutbeheer hier is de eerstgenoemde sterk toegenomen en weten de andere soorten zich ook goed te handhaven.²⁶

Naturalis heeft de laatste jaren een groot deel van de herbariumcollectie van Lako gedigitaliseerd. Hierdoor wordt er voor wetenschappelijk onderzoek in toenemende mate gebruikt van gemaakt. De woorden die de Jong, secretaris van de Nederlandsche vereeniging van Teekenonderwijs, in zijn in memoriam over Lako schreef, zijn dan ook heel toepasselijk: 'Een groot en kostbaar herbarium is door hem nagelaten, een herbarium, dat in een van onze universiteitssteden de naam van Lako tot in lengte van dagen zal doen voortleven.'

Zijn laatste rustplaats

Lako bleef tot aan zijn dood in 1918 in Zwolle wonen. Aanvankelijk in de Nieuwstraat, maar al vrij snel verhuisde hij naar de Kamperstraat, waar hij op nummer 33 een kamer huurde boven de winkel in onder andere behang en vloerbedekking van J. Woelders. Hij was van plan om na zijn pensionering weer naar Middelburg te verhuizen,

maar die kans kreeg hij niet door zijn plotselinge overlijden, vlak na zijn pensionering. Hij overleed aan een beroerte en werd op een ochtend dood achter zijn bureau aangetroffen.

Lako werd op 21 februari 1918 onder grote belangstelling begraven op de Algemene Begraafplaats aan de Meppelerstraatweg. Er waren veel hoofden van scholen, veertig leerlingen van de Burgeravondschool en familie aanwezig. Er werden toespraken gehouden door de directeur van de Rijksnormaallessen K. Brouwer en bestuurslid Veltkamp van de Nederlandsche Vereeniging van Teekenonderwijs. Samuel, de broer van Daniel, bedankte aan het einde iedereen voor hun aanwezigheid.

Uit het archief van de Algemene Begraafplaats (HCO), blijkt dat Lako is begraven in een gemeentelijk graf klasse 2 in vak L graf E 21.²⁷ In het graf van Lako zijn vlak na zijn begrafenis nog vier anderen begraven, een volwassene en drie baby's. In een gemeentelijk graf werden meestal armere

Het is soms hartverwarmend om overeenkomsten te ontdekken tussen toen en nu. Toen in 2005 in het het Westerveldsebos (polder van Dieze) een strook werd afgegraven voor bloemrijk grasland verscheen daar uit het niets draadrus. Ondanks de veranderingen in de polder had de soort zich in grasland kunnen handhaven en bleek te staan op een plek waar draadrus niet van bekend was. Daniel Lako verzamelde hier ruim een eeuw daarvoor al draadrus, 'op moerassige grond aan 't eind van de Urksteeg'. (Archief KNBV, Naturalis Leiden)

Het graf E21 op de begraafplaats aan de Meppelerstraatweg. Nog zonder steen, met een rechts van de boom. (foto Theo de Kogel)

mensen begraven. Dat was Lako vast niet, maar blijkbaar heeft de familie, na zijn onverwachte en plotselinge overlijden, er niet voor gekozen om een eigen graf te kopen. Op gemeentelijke graven werden geen grafstenen geplaatst. Om deze bijzondere Zwollenaar alsnog te eren hebben de auteurs het initiatief genomen om alsnog een grafsteen te plaatsen. Hiervoor is gebruik gemaakt van een oude zandstenen zerk afkomstig van begraafplaats De Kranenburg in Zwolle. Op deze steen is de tekst 'Daniel Lako 1853 - 1918 botanicus' en daaronder een afbeelding van een Kievitsbloem aangebracht. Deze steen is begin juli 2021 geplaatst.²⁸

Noten

1. Jan van de Wetering, *In het spoor van Eli Heimans (Zwols Historische Tijdschrift, 2012-3)*
2. Informatie genealogisch onderzoek familie Lako Oostburg
3. Rooster der lesuren van de Burgeravondschool te Zwolle. Archief HCO
4. Ben Koevoets en Herbert van Rheeden, 1980. *Geen dag zonder lijn. Honderd jaar tekenonderwijs in Nederland 1880-1980*. Haarlem
5. Advertenties POZC
6. L. Vuyk, *In memoriam Daniel Lako*, p.70-72, 1918, *Nederlandsch Kruidkundig Archief*
7. Ibidem
8. J. de Jong, *In memoriam Daniel Lako*, *Maandblad der Nederlandsche Vereeniging voor Teekenonderwijs*, 34e jrg.nr 12
9. *Algemeen Handelsblad*, 11 juli 1877
10. D. Lako, *Overzicht van de Geschiedenis van het Teekenonderwijs, meer bepaald met het oog op de ontwikkeling van het Teekenonderwijs in Nederland*, 1899
11. Nederlandsche vereeniging voor Teekenonderwijs, *50 jaren Teekenonderwijs in Nederland*, 1980
12. Ben Koevoets (red.), *Geen dag zonder lijn. Honderd jaar tekenonderwijs in Nederland 1880-1980*
13. D. Lako, *Overzicht van de Geschiedenis van het Teekenonderwijs, meer bepaald met het oog op de ontwikkeling van het Teekenonderwijs in Nederland*, 1899
14. W.G.B. Molkenboer, *Verslag van de voordrachten ten behoeve van het teekenonderwijs in de lagere scholen. Maandblad voor het Teekenonderwijs*, 1890, 7e jrg. Nr. 6: 47-48
15. J. Molkenboer, juni 1884-november 1896, *Maandblad gewijd aan de belangen van het teekenonderwijs en de kunstnijverheid in Nederland*, november 1896
16. D. Lako, *Methodiek van het Lager onderwijs in teekenen*, uitgegeven door D. Mijs, Tiel, 1903
17. J. Mennema, e.a. *Herbarium Florae Zeelandiae*. Lijst van Zeeuwse planten, die in 1975 door het Zeeuws Genootschap werden geschonken aan het *Rijksherbarium te Leiden*. *Rijksherbarium Leiden*
18. J. Mennema, Het Zeeuws Herbarium, aan het Rijksherbarium (Leiden) geschonken, 1982, Archief van het *Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen*
19. A. Walraven en D. Lako, Tweede lijst van openbaar en bedektbloeiende vaatplanten in Zeeland *Nederlandsch Kruidkundig archief*. Serie 2, vol. 6 (1895) nr. 1 p. 101- 135
20. J. Th. Henrard (e.a.), *Gedenkboek- Jubileum uitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Nederlandsche Botanische Vereeniging, Nederlandsch Kruidkundig Archief*. Deel 55 1945 (beschikbaar gesteld voor dit artikel door Eddy Weeda)
21. Later Nationaal Herbarium genoemd en tegenwoordig onderdeel van Naturalis
22. De soorten werden op voorbedrukt papier aangestreept, vandaar de naam streeplijst
23. G.J. Gerritsen, (eindred.), *De Zwolse Natuur. Dertien fiets- en wandeltochten*, 1994, KNNV, afdeling Zwolle, z.p.
24. In 1871 was Lako 18 jaar en zat in Middelburg nog op de HBS
25. P. Bremer, *De Hooislagen; een historische benadering van een onopvallend stukje boerenland noordoostelijk van Zwolle*, 2014, *Floron Nieuwsbrief* 28: 13-19
26. Een uitgebreidere analyse van Lako's floragegevens vindt nog plaats en wordt t.z.t. gepubliceerd in het *Zwols Natuurtijdschrift*
27. HCO inventarisnr. 0716-3
28. De steen is beschikbaar gesteld door Wim Vlaanderen (oud beheerder van De Kranenburg) en de inscriptie is aangebracht door steenhouwer Aart Elkink

Oud Nieuws

'De Stad als Theater' tijdens de Zwolse Zomerkermis van 1884

Zwolle, maandag 4 augustus 1884. Over de kermissen van tegenwoordig kan men verschillend denken. Voor de jeugd blijft zo'n tijd als die van de afgelopen kermisweek misschien wel rijker aan genot dan de helft van alle andere dagen van het jaar bij elkaar. Zoiets is voor ouden eveneens telkens weer een genoegen om mee te maken, al kan het onderstaande dichtsel ook anders worden uitgelegd ...

Woelige dagen,

Kinderen van school af,

Nichtjes tot gasten,

Alle dag Zondag,

't Huis overhoop.

Speelgoed te koop.

Money op zak.

Ijs en gebak.

Wij sluiten ons in ieder geval graag aan bij de woorden in *Willem Leevend*, een briefroman van de dames Aagje Wolf en Betje Deken van thans precies een eeuw geleden: 'Een mens is geen paneeldeer, hij wil ook wel eens uit!'

Voor kinderen hoeven wij de kermis voor zeker niet te verdedigen. Zij draaien, kijken, eten of krijgen de hun toekomende bagatellen en ... draaien, kijken, eten opnieuw! Zij hebben plezier, op een paardje of in een schuit op de draaimolen. Deze attractie heeft, zoals wij de afgelopen week konden zien, in de grote, sierlijk getooide gelegenheid van Wolf zeker zijn glanspunt bereikt. De kinderen genoten ook bij het vélocipède-spel, voor een schiettentje of een poppenkast. Bovendien konden zij zich vergapen aan de kunstjes van allerhande apen, pony's of leeuwen en een tijgerhond. En wat betreft de 'uitspattingen', waar de tegenstanders van de kermis het zo graag over hebben, die bleven meestal onschuldig van

Oud Nieuws

In de rubriek 'Oud Nieuws' neemt de journalist in de verleden tijd Kiekès Agterom, een alter ego van de historicus Wim Coster, het lezerspubliek anno 2021 mee naar een bijzondere persoon of gebeurtenis in het verleden. In dit geval de Zwolse Zomerkermis van 1884.

Kiekès Agterom

(Ter nagedachtenis aan
Aranka Wijinbeek)

aard. Een buil of een schram, een gescheurde broek of een verloren kraagje, zie daar de slimste gevolgen er van! En ach, ter verhoging (of vergissen wij ons?) van het genoegen van degenen die rustig samen zaten, waren er tijdens de afgelopen zomerkermis zelfs klappers te koop.

'Het Melkmeisje van Dieze', maar, alleen al in de zomer van 1884, ook van Deinum, Oosterbeek, Overveen en Orthen ... Met steeds Théo Frenkel - Bouwmeester als het meisje in kwestie. (Particuliere collectie)

Gelukkig zijn er in ons stadje Zwolle, heel anders dan in sommige der grote steden, nog genoeg voorstanders van de kermis en niet alleen voor kinderen. Om de kermis zelf, uiteraard, maar ook vanwege al het andere leven dat zij opwekt. Zo waren er tijdens de voorbije week weer voorstellingen in de zalen van onder andere Schouwburg Odéon, de Buitensociëteit, De Nieuwe Stadsherberg, Café Neuf en Hotel De Atlas. Bovendien konden op het Roode Torenplein optredens bijwonen van het bekende Hollandsch Tooneelgezelschap uit Amsterdam, onder directie van de heer A. van Lier. Hierover een enkel woord terzijde.

Hoofdrolspeelster mevrouw Théo Frenkel-Bouwmeester handhaafde in het verleden in de meesterwerken van Victorien Sardou en Alexandre Dumas haar gevestigde reputatie. Dinsdagavond liet zij dit in Zwolle nog overtuigend zien in *Fédora*, een drama in vier bedrijven van eerstgenoemde. In twee avonden daarna echter, bracht zij als Kaatje Vos, in *Het Melkmeisje van Dieze*, een

heel andere kant van haar spel naar voren. Niet ten onrechte wordt dit kluchtstuk in vijf bedrijven dan ook wel omschreven als 'een echt kermisstuk'. Aan die kwalificatie willen wij hier niets toe- of afdoen. Wel voegen wij er nog aan toe, dat het wel erg gemakkelijk is extra publiek te trekken, door slechts de naam in de titel van het stuk te veranderen! Zo leerde enige naspeuring ons, dat exact hetzelfde stuk alleen al deze zomer werd opgevoerd als 'Het melkmeisje van ... Deinum, Oosterbeek, Overveen en Orthen.' (!)

Wij laten het bij deze woorden, in de hoop dat onze alom in den lande zo gerespecteerde actrice vooral zal blijven treden in de sporen van haar broer Louis.

Gaan wij verder met de 'café-chantants' die op diverse plaatsen in de stad te zien en te horen waren. Wij kunnen niet ontkennen, dat er in dit moderne genre enkele opmerkelijke voorstellingen plaatsvonden. Het was een parade van muziek en parodie, van zang en dans, van sterke en equilibristische toeren en van andere hors-d'oeuvres, waarbij gedresseerde duiven, kippen en hanen hun gedwongen kunsten vertoonden en zo het publiek bezighielden. Soms traden er ook bevallige dames op. Eén der programmabladen sprak zelfs van 'six smart and attractive young ladies.' (!) Tijd om zich te vervelen schoot er op deze wijze niet over.

Als men intussen de behoefte gevoelde om de inwendige mens te versterken, bestond daarvoor voldoende gelegenheid. De Taverne Parisienne van Consael op de Melkmarkt maakte in dit opzicht haar oude roem meer dan waar en mocht zich dus terecht verheugen in een druk bezoek. Tal van wafel-, poffertjes- en zuurkramen of die met alle variëteiten van zoetigheden, versgebakken oliebolletjes, scharren en vette palingen vonden - ondanks het gebrek aan een vergunning - eveneens hun hapgrage afnemers. Zo konden jong en oud - van alle rangen en standen - weer genieten in, van en dóór hun Stad als Theater! Wij kijken nu reeds uit naar de kermis van de volgende zomer(s)!

Théo Frenkel - Bouwmeester was na haar optredens in de zomer van 1884 in Zwolle opnieuw te bewonderen op 15 maart 1885, ditmaal in 'Schouwburg Zwolle' in de rol van Denise, in het gelijknamige toneelstuk in vier bedrijven van Alexandre Dumas. (Particuliere collectie)

De opkomst van het socialisme in Zwolle

Deel 2: Patroons en werklieden: een relatie onder druk (1848-1878)

Hoewel de arbeiderskwestie allen bezig houdt, zijn slechts weinigen in staat de maatschappelijke feiten, die haar deden ontstaan, te beoordeelen; en zelfs onder hen die het lot der arbeidende klasse tot voorwerp van nauwgezette studie en overweging maakten, bestaat op verre na geene overeenstemming, noch in de beoordeeling van den bestaanden toestand, noch, indien deze als onvoldoende wordt aan gemerkt, in de keuze der middelen tot verbetering.¹

De schrijvers van het rapport Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ('t Nut) Over den toestand

en de onderlinge verhouding van arbeiders en arbeiders in en om Zwolle' uit 1872 wonden er geen doekjes om: ja er bestond een arbeiderskwestie die de gemoederen bezig hield en inderdaad, over de oplossing bestond op verre na geen overeenstemming. Die arbeiderskwestie, later meestal 'de sociale kwestie' genoemd, was het lot waaronder de volksklasse nu al zo lang gebukt ging. Iedereen wist het: te lage lonen, te hoge prijzen, te lange werkuren, abominabele woon- en arbeidsomstandigheden, kinderarbeid en geen stem- en kiesrecht. Dat was nooit anders geweest, maar tóch was er volgens de auteurs iets wezenlijks veranderd:

Jan van de Wetering

Eerste vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1790. (Wikimedia)

‘Zoo heeft zich van lieverlede tusschen twee nauw en onafscheidelijk aan elkander verbonden klassen der maatschappij een antagonisme ontwikkeld, dat, eenmaal opgewekt en voortdurend gevoed, elders reeds tot vele treurige tooneelen aanleiding gaf, en om dezelfde redenen, ook bij ons met gevaren dreigt. Immers in de hevigheid van den strijd, die alleen door een juiste kennis van zaken en door onderlinge samenwerking kan worden voor komen, wordt het steeds moeilijker rechtmatige aanspraken te onderscheiden van overdreven en ongegronde eischen.’

Na de vergeefse pogingen van de Zwolse Stads Armeninrichting om de schrijnende armoede te bestrijden², ontstonden op tal van momenten problemen in het schijnbaar zo rustig voortkabbelende leven in Zwolle. Niemand kon er meer omheen: de relatie tussen arbeiders en patroons in de tweede helft van de negentiende eeuw had zijn vanzelfsprekendheid verloren. Die vanzelfsprekendheid was aan het wankelen geraakt na een serie onrustige jaren. De torenhoge prijzen voor aardappelen en brood in de jaren veertig hadden het volk opstandig gemaakt en dat werd er niet beter op toen de berichten doorsijpelden over de revolutie in Parijs in 1848. In de jaren daarna bedaarden de gemoederen weer, maar er kwam in alle lagen van de maatschappij een discussie op gang over de sociale kwestie. Alleen al door de veranderende economische omstandigheden en de industriële revolutie moesten er nieuwe wegen gevonden worden om deze problemen op te lossen, zeker in steden met grote fabrieken, maar toch ook in Zwolle.

De vraag die de auteurs van 't Nut in hun rapport probeerden te beantwoorden luidde: ‘Hoedanig is bij U [in Zwolle] de onderlinge betrekking tusschen arbeiders en arbeidgevers?’ En hoewel benadrukt werd dat ‘eene zooveel mogelijk berekeneerde beantwoording dier vraag van het hoogste gewicht is’, was het antwoord teleurstellend kort:

‘De onderlinge betrekking tusschen arbeiders en arbeidgevers is hier zeer gunstig, een gevolg zoowel van het goedaardig en tevreden karakter van den arbeidersstand als van eene goede behandeling van de zijde der bazen. Werkstakingen, ruw

verzet of dergelijke uitingen van ontevredenheid hebben zich hier dan ook nooit onder de arbeiders voorgedaan.’

Was de relatie tussen werkgevers en werknemers inderdaad zo goed als de liberaal georiënteerde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ons wil doen geloven? Misschien was de wens de vader van de gedachte. In het rapport komen alleen werkgevers aan het woord, geen arbeiders. In dit tweede deel van mijn serie artikelen over de opkomst van het socialisme in Zwolle, hoop ik een wat breder licht op de onderzoeksvraag van 't Nut te werpen, zonder de illusie te hebben wél een afdoend antwoord te kunnen geven.

Een wandeling in 1846

Was Zwolle een fijne stad om in te wonen? Tevredenheidsonderzoeken zoals in onze tijd waren er nog niet, maar de vraag lijkt voor het Zwolle in het midden van de negentiende eeuw vrij eenvoudig te beantwoorden: het hing af van de sociale laag waartoe je behoorde. In de jaren dertig en veertig kreeg de stad een grote schoonmaakbeurt. De middeleeuwse wallen, muren en poorten waren voor het grootste deel afgebroken en er waren fraaie wandelplaatsen voor in de plaats gekomen. Steeds meer welgestelde burgers lieten daar in de jaren daarna langs de singels stadsvilla's bouwen, waarvan we de grandeur nog steeds kunnen aanschouwen. Aan de andere kant van het maatschappelijk spectrum werd het voor kleine zelfstandigen en het snel groeiende aantal arbeiders steeds benauwder. De binnenstad was dichtgeslibd met door huisjesmelkers uitgebate een- en tweekamerhuisjes in steegjes, binnenterreinen en achtererven, zoals op het Eiland. Toen bleef er nog maar een mogelijkheid over: bouwen in de ‘voorsteden’ Dieze, de Kamperpoort en later Assendorp. De landelijke omgeving daar, met kleinschalige landbouw, tuinbouw en veeteelt, veranderde voor een deel in een sloppenwijk vol duistere gangen en steegjes. Door het gebrek aan de meest elementaire hygiëne vielen er bij elke epidemie van cholera of tyfus veel slachtoffers.

Maar wie Zwolle als toerist *avant la lettre* bezocht, hoefde daar weinig van te zien. Je kreeg een fraai beeld van Zwolle als je het verwaarloosde

en verpauperde deel van de stad maar meed. Neem de wandeling van de Drentse journalist Harm Boom, op een dag in mei 1846. Vanuit het comfortabele hotel de Zeven Provinciën wandelde hij door de Kamperstraat, 'de straat der geld-aristocratie', over 'de heerlijke cingels met hunne onvergelykelijke honderdjarige ijpen', langs 'het trotsche Paleis van Justitie' aan de Blijmarkt, door de 'vrolijke Diezerstraat, die Zwolles schoonste sieraad uitmaakt' en als iedere vreemdeling bezichtigde hij ook de Sassenpoort, de Grote Kerk, de Onze Lieve Vrouwenkerk en het Badhuis van Schaepman. In Zwolle leek het altijd zondag onder een stralend voorjaarszonnetje. Vol overgave dompelde Boom zich onder in het Zwolse uitgaansleven van 'de hoogere standen' met 'zijne soirées en concerten' en 'zijne Heeren- en Dameskransjes'.

Natuurlijk kwam Boom tijdens zijn wandelingen ook arbeiders en bedelaars tegen maar hij leek ze niet te zien, met uitzondering van het vrouwelijk deel van het werkvolk. In de Koestraat hunkert hij naar 'het lokkige kopje van een lief maagdelyk' en met genoegen laat hij zich door 'een allerknappst boerinnetje' met het pontje de Willemsvaart overzetten. Boom was een flaneur zoals later Louis Couperus en wilde de lelijke kant van het leven niet zien. Aan de overzijde van de Diezerpoortenbrug zag hij het volkrijke Dieze liggen, maar die brug overgaan is geen optie schreef hij, want 'wij hebben volstrekt geen lust om daarmede kennis te maken (...). [Wie] alleen uit wandel- en kijklust eene Zwolsche voorstad bezoekt, is rijp voor het dolhuis.' Hij had zijn lesje geleerd tijdens een korte wandeling door de Kamperpoorten-voorstad, achter zijn hotel, 'waar zich 't menschedom sterk voortplant'. Na het aanschouwen van de straatbewoners 'in de wonderlijkste tenue's, die er ooit door de schaar eens kleermakers zijn geknipt', haastte hij zich 'om uit dezen doolhof zonder eenige liefelijkheid' terug te keren naar zijn hotel.³

Zwolle stinkt

Was het werkelijk zo erg in de volkswijken van Dieze en de Kamperpoort? Naar de maatstaven van onze tijd wel. Er woonden inmiddels zo'n zeventuizend arbeiders, keuterboeren en dag-

Geneeskundig Badhuis van Schaepman, Badhuiswal Zwolle. Let op de aanprijzingen in het Duits, Frans en Engels. Circa 1850 (Collectie HCO)

loners. Ze waren voor het merendeel arm en woonden in zeer kleine, slecht gebouwde huizen. Maar dat was niet het enige probleem. Wat Boom ook weerhield de voorsteden te bezoeken, was de ondraaglijke stank die er heerste, vooral in de lente en de zomer. Er waren geen rioleringen en huisvuil en mest - van mens en dier - werd zonder bedenking in de sloten gekieperd, die in de negentiende eeuw dan ook 'stinksloten' werden genoemd. Veel Zwollenaren wisten wel degelijk wat zich daar afspeelde. Bijvoorbeeld de leden van de Geneeskundige Commissie, die in 1849 de situatie in de voorsteden in ogenschouw kwamen nemen nadat er weer eens een ernstige cholera-epidemie was uitgebroken. De geneesheren gaven een stevig signaal af aan het stadsbestuur. Ze spraken de wens uit dat er daar op de wegen zindelijkheid heerste, dat de mesthopen werden opgeruimd en de goten schoongemaakt.

De Commissie had ook oog voor de relatie tussen gezondheid en woon- en leefomstandigheden. 'De ervaring heeft geleerd [...] dat de individuele voorbeschiktheid [voor ziekten als cholera en tyfus]

Volkswijk Kamperpoort, Hoogstraat, begin twintigste eeuw. (Collectie HCO)

grotendeels bestaat bij den armoedigen en mindere stand wijl deze niet in staat is zich van goed voedsel en behoorlijke kleedingen te voorzien, daarbij zeer dikwerf tot onzindelijkheid, misbruik van sterken drank vervallen en vooral aan zielsaandoening lijdt. Of de Commissie dacht dat de 'zielsaandoeningen' onder het volk cholera veroorzaakten of omgekeerd, is niet helemaal duidelijk.⁴

De reinheid laat nog veel te wensen over

In de jaren zeventig van de negentiende eeuw begon de staat de hygiëne in dorpen en steden te controleren. De Commissie van het Geneeskundig Staatstoezicht voor Overijssel en Drenthe onderzocht ook regelmatig de situatie in Zwolle. Hier volgt een deel van het verslag over het jaar 1875.

'Veel faecaliën worden ook in tonnen opgevangen; de gemeente verstrekt die, waar ze gevraagd worden, en hun gebruik neemt toe. De tonnen worden op een wagen, en gedekt met een geteerd zeildoek, vervoerd, doch zijn niet geheel stankvrij. Voorts worden er ook faecaliën in emmers op de stoepen gezet en des morgens vóór 10 uur door de karrelieden tusschen straat- en huisvuil in de karren geleidgd.

*Vele faecale stoffen en asch worden ook gebragt in de mestbakken van paarden- en veehouders, die soms daarvoor eene kleine vergoeding aan eene geheele buurt of straat uitkeeren. Eindelijk werpen de bewoners der achterbuurten veel hunne excrementen in de straatgoten, of op de ijzeren roosters der kanalen die naar de riolen geleiden, hetgeen natuurlijk, vooral des zomers, veel stank veroorzaakt (...) De reinheid in de hoofdstad der provincie laat dus nog zeer veel te wenschen over.'*⁶

Uiteindelijk wonnen de ideeën van 'de hygiënisten' van de Geneeskundige Commissie en artsen terrein. Daar was reden toe, want over stank gesproken, die was in de binnenstad langs de Grote en de Kleine AA ook niet te harden. Ook daar werd het vuilnis en een deel van de mest in het water gegooid en ook daar vielen vele doden tijdens de epidemieën. De gemeente pakte door. Na de afbraak van de muren, poorten en verdedigingswerken in de jaren dertig ging Zwolle in de jaren 1857-1862 voor de tweede keer volledig op de schop. De beide Aa's werden gedempt, om plaats te maken voor riolering.⁵

Stadsreiniging omstreeks 1900. (Collectie HCO)

Het duurde nog jaren voordat de gemeente de problemen in de achterbuurten ging oplossen. Dieze, de Kamperpoort en Assendorp stonden niet alleen achteraan in de rij bij het aanleggen van rioleringen, maar ook bij de verbetering van woningen, de bestrating van wegen en de aanleg van waterleidingen en verlichting. De verschillen tussen arm en rijk, die toch al groot waren, sprongen bij het vergelijken van de voor iedereen zichtbare woonomstandigheden nog meer in het oog. En dat stak.

Onrust

De gevestigde orde had de onderkant van de samenleving wel altijd als een probleem beschouwd maar nooit als een gevaar. Zelfs niet in de jaren van de Franse Revolutie. De houding

tegenover armoede, rechteloosheid en slechte woonomstandigheden was bij arm en rijk fatalistisch: het was 'het lot', waar een mens geen invloed op had. Gerrit Luttenberg die met de Zwolse Stads Armeninrichting de armoede had willen bestrijden, wist met zijn religieuze achtergrond dat het probleem in essentie onoplosbaar was. 'De armen hebt gij altijd bij u' (Mattheüs 26:11) was zijn credo.⁷ Er deden zich tot dusver weinig problemen voor, opstandigheid werd ook door arbeiders als onfatsoenlijk beschouwd, zeker in een kleine provinciestad als Zwolle, waar patroons en knechten van oudsher vertrouwelijk met elkaar omgingen. In de kleine werkplaatsen hoorden de knechten vaak hun hele werkzame leven bij de inventaris. Voor het 'losse' werkvolk, de sjouwers, de kruiers en de dagloners op het platteland lag dat wat anders, maar ook daar deden zich nauwelijks conflicten voor, althans niet met meerdere arbeiders tegelijk. Maar aan de lijdzaamheid van het werkvolk begon een eind te komen, de onrust steeg.

Meerdere factoren speelden daarbij een rol. Steden als Zwolle groeiden in deze tijd uit hun jasje door het stijgende aantal inwoners. Daardoor steeg de werkloosheid en groeide het aantal mensen dat de wanhoop nabij was. Het stadsbestuur probeerde het tij te keren door werklozen aan het werk te zetten, in 1847 bijvoorbeeld aan het Katerveer, waar een stuk grond moest worden geëgaliseerd. Zo'n honderddertig arbeiders verdienden er dertig cent per dag mee, wat volstrekt onvoldoende was om het hoofd boven water te houden. Gebrek aan werk was niet alleen een Zwols probleem. Veel werklozen, zelfs uit Duitsland, trokken hier door de stad op weg naar Drenthe voor het graven van de Dedemsvaart en andere kanalen voor de turfwinning. Die hoop op werk bleek een misvatting: het werk daar werd gegund aan mensen uit de streek. En zo zagen Zwollenaren soms 'Hannoversche arbeiders (...) 'mistroostig door onze stad huiswaarts keeren.'⁸

Een andere aanleiding voor de onrust waren een aantal jaren van mislukte oogsten, waardoor aardappelen - volksvoedsel nummer één - schaars werden en ook de prijzen voor brood in snel tempo stegen. Vlak voor de jaarwisseling van 1845-1846 was de armoede en het gebrek onder 'de

arbeidende volksklasse' zo groot dat het bestuur van de Stads Armeninrichting besloot dagelijks op ruime schaal 'verwarmde en voedzame spijzen' uit te delen.⁹

Het broodoproer

Al in 1846 was er rumoer in de stad geweest door werkloze arbeiders en een jaar later waren er de eerste relletjes door het gebrek aan brood. Na wat getreuzel benoemde de gemeente op 14 mei 1847 een commissie, die ervoor moest zorgen dat roggebrood voor verminderde prijzen beschikbaar werd gesteld. Want: 'Een ieder beseffe dat de prijs van het brood dermate is gestegen dat er ongetwijfeld gebrek wordt geleden, ook bij den braven en nijveren arbeidsman, wiens verdienste soms onvoldoende is, om alleen roggebrood (...) te kunnen aankopen, en dan nog aan alle overige behoeften gebrek lijdt.' Zwollenaren die brood voor gereduceerde prijzen wilden kopen, konden broodkaartjes aanvragen bij de wijkmeester.¹⁰ Dat nam de onrust niet weg.

Revolutie Berlijn 1848.
(Wikimedia)

A.J. Vos de Wael, burgemeester van Zwolle van 1813-1855. (Collectie HCO)

Zwollenaar van geboorte Johan Rudolf Thorbecke, grote man achter de grondwet van 1848. (Wikimedia)

De vlam sloeg in de pan op maandagavond 28 juni. Het was nog lang licht en de zomer stond voor de deur. De arbeiders kwamen terug van het werk toen vanuit het niets een samenscholing van onruststokers op de Grote Markt ontstond, voor de deur van bakker Barneveld. Al gauw waren ze omringd door nieuwsgierige passanten. In een poging om aan brood te komen, braken 'ongeregelheden en baldadigheden' uit. Het hing in de lucht: op diezelfde dag vond ook in andere steden een broodoproer plaats, zoals in Groningen, waar zelfs vier betogers door militairen werden doodgeschoten. De politie in Zwolle slaagde erin de menigte vreedzaam uiteen te laten gaan. Een paar dagen later liet het stadsbestuur tachtig dragonders naar de stad komen om de rust te bewaken, de gevestigde orde was duidelijk zenuwachtig geworden. Uit voorzorg hing het stadsbestuur plakaten aan de openbare gebouwen, met de waarschuwing dat bij herhaling krachtige maatregelen zouden worden genomen: geweld zou met geweld worden gekeerd. Toch was het de volgende dag alweer raak. De betogingen trokken onruststokers, maar ook volk dat op een avontuurtje uit was. Dit keer was niet alleen de politie paraat, maar ook de dragonders. Het viel mee: tegen middernacht was het weer stil in de straten. De twee wilde dagen in juni, uitgerekend in de hoofdstad van Overijssel, die zich altijd onderscheidde in rust en orde, bracht een tegenbeweging op gang van gematigde burgers. Ze boden het stadsbestuur aan op te willen treden als 'rustbewaarders'.¹¹ De gelegenheid om daar gebruik van te maken, diende zich al spoedig aan.

De revolutie die niet kwam

In Parijs brak op 24 februari 1848 een revolutie uit, die zich als een olievlek over Europa verspreidde. De revolutie was in gang gezet door republikeinen en liberalen onder de middenklasse, die hervorming en uitbreiding van het kiesrecht eisten. Gedreven door de grote werkloosheid sloten zich in de weken die volgden ook werklozen en arbeiders bij hen aan. Ze wierpen in juni barricaden op, waar ze na een bloedige strijd werden verslagen. Vergelijkbare toestanden deden zich voor in andere Europese hoofdsteden. Het

kabinet in Den Haag en koning Willem II hielden er rekening mee dat het vuur van de revolutie ook naar ons land zou overslaan. De militaire macht – ook die in Zwolle – kreeg de instructie bij samenscholingen of dreigend oproer het volk drie maal te sommeren: 'Gehoorzaamheid aan de wet! Naar huis of geweld zal worden gebruikt!'¹²

Het nieuws van de revolutie in Parijs werd hier pas vijf dagen later bekend. Het veroorzaakte geen grote onrust in de stad, al was er wel heel wat volk op de been. Twee personen die 'Leve de Republiek' riepen werden onder schaterend gelach van de menigte in hechtenis genomen. Maar bij het stadsbestuur waren alle alarmbellen afgegaan. Burgemeester Vos de Wael had voor de zekerheid een nachtwaker bij zijn huis gekregen en hij scherpste het toezicht op vreemdelingen in kroegen en herbergen aan. De minister van Binnenlandse Zaken verzocht de burgemeesters hem te rapporteren over de 'volksgeest' in de steden. Ze moesten in het bijzonder letten op 'verdachte bewegingen, waaronder die van de vreemde handwerkslieden.'

De vele liberalen in Zwolle waren blij verrast toen koning Willem II, onder druk van de dreigende omstandigheden zich bereid verklaarde akkoord te gaan met een wijziging van de grondwet. Deze was opgesteld door niemand minder dan de in Zwolle geboren en getogen Johan Rudolf Thorbecke. De macht van de koning werd aanzienlijk ingeperkt en maakte plaats voor ministeriële verantwoordelijkheid. Ook werd het kiesrecht herzien, met rechtstreekse in plaats van getrapte verkiezingen. Maar hoewel Thorbecke een voorstander was van uitbreiding van het kiesrecht, bleef dat beperkt tot welgestelde mannen, omdat de idee was dat zij door hun vermogen een onafhankelijke positie hadden, waardoor ze een verantwoorde keuze in politieke kwesties konden maken. Opmerkelijk is dat noch in de *Zwolsche Courant*, noch in de *Overijsselsche Courant* in 1848 werd gerefereerd aan de Zwolse roots van Thorbecke. In 1815 had hij zijn geboortestad verlaten om in Amsterdam te gaan studeren. Zwolle en Thorbecke, ze leken zich weinig tot elkaar aangetrokken. Thorbecke liet zich zelfs nooit verkiesbaar stellen in de Zwolse kiesverenigingen, wel

wetend dat het toch altijd baron Sloet tot Oldhuis was die gekozen werd.

Velen vonden dat Nederland in 1848 het beste van twee werelden kreeg: er kwam geen revolutie, maar wel een liberaal getinte grondwet. Toch waren er die vonden dat de voorgestelde wijzigingen niet ver genoeg gingen. De hervormingsgezinde liberale krant *Overijssel* moedigde de bevolking aan massaal de vlag uit te hangen ter ondersteuning van de wens van 'het volk' om verdergaande herzieningen.¹⁴ Dat gebeurde dan ook op 16 maart. De vrij conservatieve *Zwolsche Courant* leek van schrik in haar berichtgeving toch maar een eindje in liberale richting op te schuiven.

'Van de meeste huizen ziet men de vlaggen wapperen, hier en daar worden aanstalten tot eene illuminatie gemaakt. Bezield van het verlangen dat de orde en eendragt, waardoor zich de Nederlandsche natie altijd zoo gunstig onderscheiden heeft ongestoord bewaard blijve, en geenen anderen wensch koesterende dan het geluk van vaderland en vorst, verheugen wij ons in elken maatregel welke strekken kan om dit geluk te bevorderen en hopen wij dat de Tweede Kamer (...) zich op eene waardige wijze van hare gewigtige taak zal kwijten, opdat de geestdrift van het oogenblik in die kalme vreugde overga, welke het kenmerk is van eenen duurzamen voorspoed.'¹⁵

Leve de Republiek!

Die dag trok 'de stedelijke muziek, vergezeld door een ontzaglijke menigte volk door de Zwolse straten (...)'. Hoe vriendelijk de feestelijkheden er ook uitzagen, sommige autoriteiten zagen nog steeds revolutionaire spoken rondwaren. Procureur-generaal Goens van het provinciaal gerechtshof te Zwolle bijvoorbeeld, vond die optocht door de stad een gevaarlijke demonstratie en was er alleen niet tegen 'te keer gegaan' omdat hij onvoldoende militairen achter de hand had. Hij liet weten dat hier 's avonds in enkele koffiehuisen mogelijk samenkomsten plaatsvonden, waarbij 'de Marsellaanse mars' klonk en 'Leve de Republiek' werd geroepen. Zelfs bij een hervormingsgezind liberaal als de Zwolse baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884) zat de schrik er goed in. Hij waar-

Bedreigde belastingambtenaren

Toen de revolutie in 1848 ook naar Zwolle dreigde te komen, werd de bevolking goed in de gaten gehouden. Maar was elke gebeurtenis ook werkelijk een voorteken van oproer? Voor die vraag stond de politie zaterdag 8 april, toen het bericht binnenkwam van een verdwenen commies van de belastingen, een zekere Schurink. Toen collega's hem wilden aflossen in zijn commies-huisje bij de Vechtbrug, troffen ze alleen zijn klompen en een paar kledingstukken aan. Een speurtocht bleef zonder resultaat. Pas na middernacht keerde hij terug. Tijdens zijn verhoor verklaarde hij die avond overvallen te zijn door twee mannen, die zand in zijn ogen gooiden en hem mee naar buiten hadden gesleurd. De zaak werd nooit opgelost, maar de gedachten van de politie zullen terug zijn gegaan naar een andere aanval op een belastingambtenaar op 27 december 1845. Toen werden middenin de nacht de ruiten ingegooid van de directeur van de indirecte belastingen in zijn woning aan de Melkmarkt. Er gingen zelfs geruchten dat er geschoten zou zijn, maar die werden later tegengesproken. Ook die zaak is nooit opgelost. Maar het verband tussen beide incidenten lag voor de hand: in beide gevallen ging het om een ambtenaar van de accijnzen, die symbool stond voor de zwaar op het arme deel van de bevolking drukkende belastingen op levensmiddelen.¹³

schuwde de minister van justitie Donker Curtius: 'Stelselmatig is in dit land de leer van communisme en socialisme wel niet gepredikt werd, (...) maar de vatbaarheid hiervoor zal toenemen. (...) Alleen door krachtige en spoedige maatregelen is Nederland te behouden. (...) Het grauw dreigt. Hannibal is niet voor de poorten onzer steden, hij is er in.'¹⁶

Dat was sterk overdreven. Er waren in Zwolle nog geen socialistische verenigingen en partijen – in de rest van Nederland ook niet. Ook volgens de Zwolse commissaris van politie was er geen gevaar voor een opstand. Er waren weliswaar een paar kwaadwilligen geweest die pogingen hadden ondernomen om samenscholingen te organiseren, maar die ondervonden onder de Zwolse bevolking zo weinig sympathie dat ze 'zich liever geheel stielden'.¹⁷ De meeste Zwollenaren gingen al gauw gewoon weer aan het werk. Maar je kon nooit weten: het in Zwolle gelegerde garnizoen werd versterkt met een regiment van 118 onderofficieren en manschappen.¹⁸ En diezelfde maand liet burgemeester Vos de Wael in de *Zwolsche Courant*

Bouw schutsluis Katerveer, 1871. (Collectie Spoorwegen beeld)

weten 'dat de enkele stokers van beginselen van onrust en wanorde met verachting door alle standen der maatschappij worden bejegend.' Maar, 'gelet op de wenschen van vele ingezetenen dezer Stad', keurde hij de oprichting goed van 'een corps van rustbewaarders', dat in samenwerking met de Stedelijke Schutterij wanorde en rustverstoring moest verhinderen. Er meldden zich ongeveer zeventig Zwollenaren aan.¹⁹

Zijn zorgen waren voorbarig, want op wat ongeregelde heden na bij het lossen van een lading aardappelen bij de Rode Toren (tegenwoordig Rodetorenplein), bleef het vrij rustig in de stad.²⁰ Aan het eind van het jaar werd de 56e verjaardag van 'onzen geëerbiedigden koning' gevierd of er niets was voorgevallen: Er werden volop vlaggen uitgestoken, het provinciehuis was fraai geïllumineerd en de gouverneur van de provincie en het stadsbestuur traketeerden de kinderen van de Stads Armeninrichting.²¹

Werkverschaffing

De dreiging van een revolutie had de bestuurders in Nederland nog eens extra met de neus op de

feiten gedrukt: wilde men een volksoptocht in de toekomst voorkomen dan was het zaak de 'mindere standen' aan het werk te houden, zodat ze in elk geval voldoende eten op tafel hadden. Burgemeester Vos de Wael zat niet stil, twee maanden na de revolutie in Parijs richtte hij zich in een advertentie in de *Zwolsche Courant* tot zijn stadsgenoten:

'Het is ten allen tijde de taak der Stedelijke- en Gemeentebesturen, bedacht te zijn op het ondernemen en tot stand brengen van werken (...) om door het uitbreiden der middelen van bestaan, levenskrachten onder de nijvere en arbeidende volksklassen te verspreiden. (...) In dezen maatschappijliken toestand thans levende, kan het niet anders of vele arbeidslieden zijn van hun werk verstoken, terwijl vele knechten, die thans nog werk vinden, vroeger dan gewoonlijk door de werkbazen uit hunne ambachten en handwerken zullen worden ontslagen. (...) Den braven werkmans bij te staan, het pauperisme te bestrijden en de armenkassen te ontheffen van de verplichting om tot arbeid bekwame personen te bedeele, dit (...) moet dan ook de hoofdgedachte en het algemeen streven zijn van deze tijd, niet evenwel

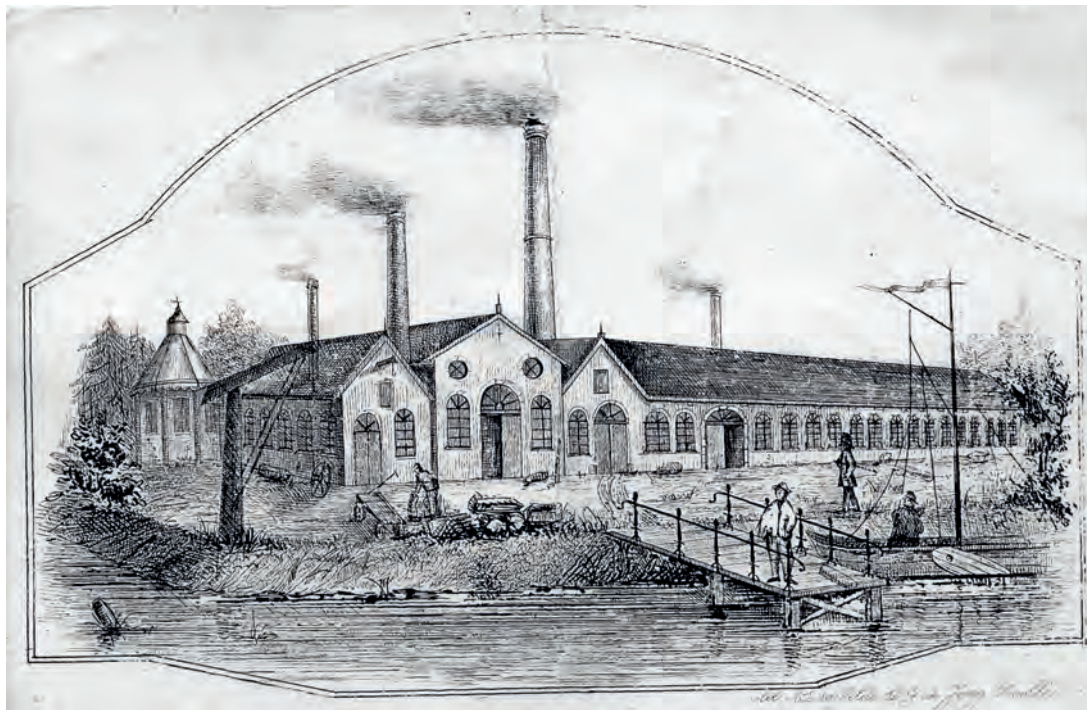
alleen der besturen, maar ook der vermogende en weldenkende ingezetenen (...)'

Het stadsbestuur gaf het goede voorbeeld door in diezelfde advertentie een aantal publieke werken aan te kondigen: de aanleg van de Turfmarkt bij de Schoenkuipenbrug, de verbreding van die brug en ook de Sassenpoortenbrug en de aanleg van een los- en ladingsplaats in de Waterstraat.²²

In de vaart der volkeren: Zwolle tussen 1848-1878

Een tumultueus jaar was voorbij. De revolutie die niet kwam werd snel vergeten, een nieuw jaar stond voor de deur. Het jaar 1849 leek onder een goed gesternte te staan: Het gebruikelijke 'zwieren en tieren' als gevolg van dronkenschap tijdens de jaarwisseling werd slechts bij enkelen waargenomen, schreef de krant. Maar ook dit jaar bracht opnieuw veel zorgen. De hele zomer heerste er een ernstige cholera-epidemie, er overleden dat jaar 284 mensen, meer dan anderhalf procent van de bevolking. Er zouden nog vier (wat minder ernstige) epidemieën volgen in 1854, 1855, 1859 en 1866. Al die keren vielen de meeste slachtoffers in de achterstandswijken.

Het waren jaren waarin Zwolse arbeiders goed op hun tellen moesten passen, want de arbeidsmarkt was aan het veranderen. Er kwamen kansen. In de eeuw van ijzer en stoom wilden meer en meer Nederlandse ondernemers mee in de vaart der volkeren. Wie voldoende kennis, kapitaal en durf had, kon het groot aanpakken, bijvoorbeeld in de textielindustrie. Maar kleiner kon ook, alleen al door meer stoommachines te gebruiken, zoals Wispelwey met zijn ijzergieterij in Zwolle deed. Maar, waar steden als Deventer en Enschede megingen in de landelijke industrialisatiegolf, leek hier alles bij het oude te blijven. In 1853 was er nog maar één bedrijf met meer dan twintig arbeiders (de ijzergieterij van Wispelwey) en slechts twee stoommachines (ook al van Wispelwey).²³ Maar, hoe klein de bedrijven in Zwolle ook waren (en bleven), er was toch een zekere groei. In 1876 waren er al veertien bedrijven met twintig arbeiders of meer en het aantal stoommachines steeg tot 28. Dat zette nog niet echt zoden aan de dijk. Veel belangrijker voor de werkgelegenheid in Zwolle waren de grote nieuwe fabrieken in Twente. Daardoor werd Zwolle na vele magere

IJzergieterij de Nijverheid van Wispelwey, circa 1850. (Collectie HCO)

jaren weer belangrijk als centraal punt in de doorvoer van goederen via het Overijssels Kanaal en de Willemsvaart naar het westen. Ook de in- en uitvoer van goederen met zeeschepen floreerde weer dankzij Twente. Alleen al voor de doorvoer van katoen, garens en steenkool vonden honderden arbeiders werk.

Wie in Zwolle de boot miste, kon zich ook aanmelden als arbeider voor de aanleg van de Drentse en Overijsselse kanalen voor de ontginning van de venen: 'honderden werklieden vonden gedurende dezen ganschen winter het ruime levensonderhoud voor hen en hun gezin', berichtte een provinciale krant in 1852. Dat de werkomstandigheden, zeker in de winter, bar en boos waren, bleef onvermeld.²⁴ Maar een geschoolde arbeider hoefde de stad helemaal niet uit, er was genoeg werk in Zwolle zelf, vooral in de bouwsector. Het waren de jaren waarin beter gesitueerden een huis lieten bouwen aan de Zwolse singels, binnen en buiten de stadsgracht. In het voorjaar van 1852 was er zelfs een gebrek aan vakmensen:

'[Er] heerscht thans, vooral in die vakken welke tot de bouwkunde in betrekking staan, hier zooveel drukte als in een groot aantal jaren niet gezien is. Het is merkwaardig het aanzienlijk aantal nieuwe woonhuizen en verbeteringen en verfaaijingen die aan perceelen plaats hebben te aanschouwen. Er wordt reeds geklaagd over gebrek aan werklieden, daar men niet aan de talrijke bestellingen schijnt te kunnen voldoen.'²⁵

Zwolse arbeiders konden in de tweede helft van de negentiende eeuw dus voldoende werk vinden, zeker toen de stad na de aansluiting op het spoorwegnet een nieuwe werkgever in de schoot kreeg geworpen, die met voorsprong zou uitgroeien tot de grootste van Zwolle: de Centrale Werkplaats van de Staatsspoorwegen, ook wel de Constructiewinkel genoemd. Een paar dagen voor de opening van de spoorweg tussen Deventer en Zwolle in 1866 mopperde een briefschrijver er in de *Zwolse Courant* over dat van stadswege niets was gedaan om deze heugelijke gebeurtenis een feestelijk aanzien te geven. En toch schreef hij, 'heeft Zwolle te veel belang bij de staatsspoorwegen om die opening ongemerkt voorbij te laten gaan.'²⁶

Hij had het oog op de vele banen die de spoorwegen Zwolle zou opleveren. De Centrale Werkplaats ging in 1869 met 208 arbeidsplaatsen van start, een aantal dat in de jaren daarna snel zou stijgen tot wel twaalfhonderd.

Geschoolde arbeiders gevraagd

Hoe meer Nederland industrialiseerde, hoe duidelijker werd dat er behoefte was aan een nieuwe type arbeider. De fabrieken, de bouwsector, maar ook de traditionele werkplaatsen met handwerksnijverheid hadden vakmensen nodig, 'geschoolde arbeiders', zoals ze vanaf die tijd wel werden genoemd. Onder andere tot dat doel was in 1851 in Den Haag de Vereeniging ter bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid in Nederland opgericht. Dat was een aantal Zwolse ondernemers niet ontgaan. In september 1852 richtten vijf van hen een afdeling van deze vereniging op, die al gauw de Fabrieksvereniging genoemd werd. Het waren niet de minsten: de landelijk bekende uitgever en boekhandelaar Wolterus Tjeenk Willink

Uitgever en boekhandelaar Tjeenk Willink was een van de oprichters van de Fabrieksvereniging. (Collectie HCO)

Kalender voor 1899 van boek- en steendrukkerij de Erven J.J. Tjil. (Archieven.nl)

(hij werd president), A. Cierenberg, de patroon van de kousenfabriek in de Papenstraat, die in opdracht van de Stads Armeninrichting honderden Zwolse vrouwen kousen liet breien, W. Tijl, telg uit de familie die al meer dan een halve eeuw de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* uitgaf, Gerrit Wispelwey, directeur van ijzergieterij De Nijverheid, op dat moment grootste Zwolse bedrijf, en ten slotte J. S. van Deventer, eigenaar van een florerende zadelmakerij aan de Grote Markt.

Het doel van de Fabrieksvereniging was het bevorderen van de fabrieks- en handwerksnijverheid, waarbij er ook nadrukkelijk oog was voor de belangen van de werklieden, want zonder hen, zoveel was inmiddels wel duidelijk, kon er nog geen klinknagel in een plaat worden gedreven.²⁷ Het eerste dat de Zwolse afdeling van de grond kreeg was de oprichting van een Industrieschool. Dat was de verbeterde en uitgebreidere versie van een oud idee van Gerrit Luttenberg, de drijvende kracht achter de Stads Armeninrichting. Die had al in de jaren dertig de 'School voor praktikal meetkunde' samengevoegd met de 'Stads Teekenschool', omdat de werkbazen bij voorkeur jongens verlangden die op deze scholen zijn aangekweekt.²⁸

Een zeurend stemmetje

Misschien speelde bij die plotselinge aandacht voor de werkmans nog iets anders mee. Welke ondernemer hoorde niet af en toe een zeurend stemmetje in zijn hoofd, dat hem waarschuwde voor het naderende einde van de toegewijdeheid en serviliteit van zijn werknemers? De gebeurtenissen in die hete zomer van 1848 waren een teken aan de wand geweest, ook in Zwolle. Waren dat onze Willem en Johannes die meededen aan het ingooien van de ruiten? De schrik zat erin. De plotselinge opstandigheid van het volk had de goeie burgerij één ding geleerd: Je moest onderscheid maken tussen 'oppassende' en 'niet-oppassende' werklieden. Dat was ook de mening onder de arbeiders zelf, zoals een advertentie van een commissie van werklieden in de winter van 1854 laat zien. De commissie stelde voor 'oppassende werklieden, welke zonder verdiensten zijn, met den meesten spoed sneeuw van stoepen, stra-

ten en pleinen te doen wegruimen.' Dan konden ze toch nog een centje extra verdienen.²⁹

Voor fatsoenlijke arbeiders, die nooit hun hand opgehouden hadden, wilde de Fabrieksvereniging wel een lans breken. Het was een opmerkelijk geval. Een onbekende Zwollenaar bood in 1853 aan om twaalfduizend gulden te schenken, om daarmee twintig woningen te laten bouwen 'elk met een tuintje ten einde daarin eerlijke, arbeidzame, bejaarde personen van onbesproken gedrag, die nimmer van eenig erkend armbestuur onderstand genoten hebben, vrije woning en daarbij geldelijke ondersteuning van f 1,50 's weeks te verleen.' Het was een ongekennd ruimhartig aanbod: twaalfduizend gulden van toen, is tegenwoordig minstens honderdtachtigduizend euro. Enige voorwaarde was dat de gemeente Zwolle de bouwgrond ter beschikking zou stellen. De teleurstelling was groot toen de gemeente het verzoek afwees: Zwolle stond voor geldverslindende grote ondernemingen en het afstaan van bouwterrein kon gezien worden als een vorm van bedeling en dat was tegen het beleid. Als reactie op dit besluit lieten een paar arbeiders publiekelijk hun stem horen – dat was ongekennd. In een ingezonden brief spraken ze van een gemiste kans 'daar toch slechts de vlijtige handwerksman op lateren leeftijd hierin zoude kunnen deelen (...) en bij de naderende ouderdom voor den handwerksman slechts overblijft zich tot de armverzorger te wenden.' De gulle gever bleef met zijn geld zitten en zou onbekend blijven.³⁰

De werkbazen gaan een dagje naar Paleis het Loo

Steeds duidelijker werd dat vakmanschap een wederzijds belang was: de patroons, vooral van de wat grotere bedrijven, konden niet zonder. Meer en meer arbeiders realiseerden zich dat ze na een goede opleiding makkelijker aan werk konden komen en bovendien meer verdienen. Als geschoolde arbeider stonden ze dan boven de gewone werklieden, de knechten. Bij wat grotere bedrijven, zoals de ijzergieterij van Wispelwey en later de Centrale Werkplaats konden ze zelfs 'werkbaas' worden. Werkbazen waren namens hun patroon verantwoordelijk voor het aannemen of ontslaan van personeel en voor het uitbetalen

Paleis het Loo, negentiende eeuw, litho gebroeders Van Lier. (Geheugen van Nederland)

van de lonen. De meeste werkbazen werkten zelf mee in het bedrijf, als meesterknecht of opzichter.

Baron Sloet tot Oldhuis, - in het revolutiejaar 1848 nog zo bang dat het grauw de macht zou overnemen - stak de werkbazen een handje toe. Namens de Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale welvaart richtte hij op 4 februari 1851 het Technologisch leesgezelschap voor de werkbazen van Zwolle op. Doelstelling was hun ontwikkeling te vergroten door het beschikbaar stellen van vakliteratuur. Bij de eerste bijeenkomst moedigde hij hen 'op populaire toon' aan van gedachten te wisselen over hun vak. De belangstelling was groot, er waren bij de oprichting van de vereniging al 56 werkbazen aanwezig. Zes van hen werden die dag als bestuursleden gekozen: een schilder, een timmerman, een loodgieter, een schrijnwerker, een smid en een kamerbehangster. Omdat het bestuur een voorbeeld wilde zijn voor 'de mindere werklieden' nam het zich voor tijdens de bijeenkomsten van de vereniging geen sterke drank te gebruiken.³¹

De werkbazen van het Technologisch leesgezelschap werden in het voorjaar van 1853 uitgenodigd door Koning Willem III om in Paleis het Loo een verzameling gereedschappen voor ambachten en werktuigen te bekijken. De koning had de gereedschappen uit Engeland laten komen,

waar ze tijdens de eerste Europese Wereldtentoonstelling de aandacht hadden getrokken. Op een zaterdag - een werkdag nog wel - ging een afvaardiging van drieëntwintig 'onzer voornaamste werkbazen' in alle vroegte op weg. Waarschijnlijk legden ze de veertig kilometer met een postkoets af, een reis van minstens vijf uur. Ze werden ontvangen door een paleismedewerker, die de Zwolse werkbazen de hele dag 'met beleefdheid en welwillendheid' begeleidde en zelfs 'op eene regt vriendschappelijke wijze' het middagmaal met hen gebruikte in logement de Kroon. Na het bezichtigen van de gereedschappen kregen ze nog een rondleiding door het paleis, de stoeterij en het park. De verslaggever van de *Zwolse Courant* deelde een sneer uit aan de industriële dadendrang van andere steden: 'Aan den bloei en de vorderingen van onze ambachten en handwerken is meer gelegen dan aan het bezit van enkele kolossale fabrieken, die weliswaar meer schitteren, maar aan wisselvalligheden bloot staan, welke een groot aantal werklieden tijdelijk van hun bestaan berooven kunnen, terwijl de ambachten en handwerken altijd voortgaan.' En wat betreft het gedrag van de Zwollenaren, die hadden hun beste beentje voorgezet: 'Zoals men ons verhaalt [is] den geheelen dag geen enkele borrel gebruikt (...)'³²

De eerste arbeidersdemonstratie in Zwolle

Zo leken de rijen tussen werkgevers en werknemers gesloten. Maar slechts een half jaar na het denkwaardige uitstapje van de werkbazen van het Technologisch leesgezelschap bleek dat er tijdens hun bijeenkomsten meer op de agenda stond dan alleen de vergroting van de vakkennis. Het was september 1853, de zomer was voorbij, de dagen werden korter en dus gingen de daglonen van de arbeiders omlaag. De grens was bereikt, nog steeds waren veel gezinnen afhankelijk van de bedeling van de Stads Armenkamer. Die deelde elke winter weer grote hoeveelheden levensmiddelen en turf uit, maar dat was en bleef vernederend. De knechten spraken er massaal de werkbazen op aan: de daglonen moesten omhoog. Die gingen niet over één dag ijs. Maar, na twee dagen vergaderen besloten 79 Zwolse werkbazen de lonen per 1 oktober met tien cent per volle dag-

huur te verhogen. De gemeenteraad nam het initiatief over en vroeg de aannemers de lonen ook voor al lopende projecten te verhogen.

Daarmee leek de winst binnen, maar dat was een misrekening. Toen de werkbazen hun patroons meedeelden dat ze de lonen hadden verhoogd, waren er vijf die niet akkoord gingen. De solidariteit onder de werkbazen was groot. Ze gingen met het verhaal over de weigering terug naar het werkvolk en deelden hen mee dat de loonsverhoging weer zou worden ingetrokken als niet alle werkbazen meededen. De arbeiders sloten de rijen en trokken op 7 oktober met zo'n honderd man naar een herberg voor overleg. Nog diezelfde avond gingen ze in optocht naar de vijf (in opdracht van hun baas) weigerende werkbazen. Onder toezicht van de politie probeerden ze hen 'in zeer beleefde bewoordingen' alsnog te overtuigen mee te doen. Hoewel de actie zonder 'eenige bedreiging of belediging' verliep, deelde de politie toch processen-verbaal uit tegen vijf of zes werklieden die 'het woord in de herberg of tegen de bazen gevoerd hadden.'

Het begon uit de hand te lopen toen de geverbaliseerde arbeiders de maandag daarop voor de rechter van instructie moesten verschijnen. Zo'n vier- á vijfhonderd werklieden verzamelden zich die avond voor het Paleis van justitie aan de Blijmarkt om hun ongenoegen kenbaar te maken. De commissaris van politie moest eraan te pas komen om de menigte te verzoeken uiteen te gaan. De pers berichtte opgelucht dat 'wederom geen weerspannige geest [bleek] te heerschen.' Maar het punt was gemaakt: de Zwolse arbeiders lieten niet zomaar over zich heen lopen. In de week die volgde, stemden ook de weigeraars in met de loonsverhoging, maar dan wel onder voorwaarde dat de arbeiders een half uur eerder met het werk zouden beginnen en niet eerder zouden stoppen dan de afgesproken tijd... Het arbeidersprotest haalde de pagina's van vele dag- en weekbladen. 'Nergens heeft het verhogen der dagloonen meer invloed uitgeoefend dan te Zwolle,' was te lezen. Het gevolg was dat werkbazen in veel steden – tot Rotterdam toe – de Zwolse looneisen overnamen.³³

Gerechtsgebouw Potgietersingel, waar in 1853 de eerste arbeidersdemonstratie van Zwolle plaatsvond. (Collectie Topografie van Nederland)

De kat heeft honger

Op een winterse dag in 1863 zagen een paar jongens een kat lopen op de stadswal van Zwolle. De kat droeg een kaartje om de nek, waarop geschreven stond: 'Neem deze verlaten kat in uw huis, zij is goedkoop te onderhouden, want zij is het niet rijk gewend. Haar baas heeft zelf niets meer te eten, voor de kat blijft er dus nog minder over.'³⁵

Te onontwikkeld

De arbeidersdemonstratie smaakte naar meer. Maar dat viel tegen. Er was een overwinning geboekt – maar dan wel een heel kleine, tien cent loonsverhoging van het dagloon, dat is bij een gemiddelde werkdag van tien uur, precies één cent per uur. Tot ver in de jaren zeventig zouden de lonen wel iets stijgen, maar niet veel. Daarvoor waren verschillende oorzaken. Om te beginnen waren in de negentiende eeuw lonen tamelijk stabiel: in economisch goede tijden stegen ze niet en in slechte tijden daalden ze niet. Een negatieve rol speelde de aanvulling van de lonen door de armbesturen, hoe goed bedoeld ook. Daardoor werden werkgevers niet gestimuleerd meer loon te betalen. Ook het toenemen van de bevolking was een probleem: bij werk waarvoor weinig kennis en vaardigheden vereist waren, verdrongen de arbeiders elkaar op de markt. Het paradoxale was dat tegelijkertijd gebrek was aan geschoolde arbeidskrachten. De Industrieschool in Zwolle, waar zo'n vakopleiding werd gegeven, was nog maar net begonnen.

Toch bleef het uitblijven van arbeidersactie opvallend. Maar het was hier niet anders dan in andere steden: De negentiende-eeuwse arbeider was 'te onontwikkeld, te ondervoed ook, [...] om op eenigerlei wijze aan pressie op de werkgevers te denken. Vereenigingsleven was bij de meesten onbekend en de middelen om zich door middel van de drukpers te uiten ontbraken.'³⁴ Hoewel de lonen iets stegen, moest toch moest een minstens een kwart van de arbeidersgezinnen als vanouds bij de armbesturen aankloppen.

Tot Heil van het Volk

Het waren de jaren dat voor iedereen – van welke stand ook – wel duidelijk was dat er een maat-

schappelijk probleem was ontstaan dat om een oplossing vroeg. Niemand wilde ontevreden arbeiders die de straat opgingen voor een beetje meer loon. Maar die lonen verhogen druiste in tegen de belangen van driekwart van de Zwollenaren die niet tot de arbeidersklasse behoorden. Beter was het, dachten ook de vooruitstrevende liberalen, om het volk te verheffen. Dat was bijvoorbeeld al door de Stads Armenschool geprobeerd, maar altijd voor de kinderen, nooit voor de volwassenen. Volksontwikkeling was wél nadrukkelijk de doelstelling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, maar altijd vanuit de overtuiging dat de arbeider zijn ondergeschikte plaats op de maatschappelijke ladder moest kennen. De indruk bestaat dat de leden van 't Nut wel veel óver arbeiders praatten, maar niet mét arbeiders. Slechts af en toe organiseerde 't Nut lezingen voor het volk. Dat is jammer vond een journalist van de *Zwolsche Courant* na het bijwonen van een druk bezochte populaire lezing over 'stroomende elektriciteit' in 1859, want: 'Vooral voor den werkenden stand kunnen zulke populaire lezingen groot nut hebben (...) wanneer de nijvere bevolking zich slechts overtuigd kan houden dat de lezingen onderwerpen behandelen, die óf in hun werk óf in het dagelijks leven gedurig van toepassing zijn.'³⁶

Advertentie toneelvoorstelling georganiseerd door de Vereeniging tot Heil van het Volk. (POZC 27 januari 1871)

Tien jaren gingen voorbij voordat de handschoen werd opgenomen. In 1869 werd de Vereniging tot Heil van het Volk opgericht. Een aantal hoger opgeleide Zwollenaren, zoals W.A. Elberts, leraar aan de HBS en de latere auteur van *Historische wandelingen in en om Zwolle*, had de handen ineengeslagen om 'het volk' toegankelijke vormen van vermaak en educatie aan te bieden. De vereniging verzorgde vele 'volksvoordrachten'. Elberts hield bijvoorbeeld een lezing over Michiel Adriaansz. De Ruyter. Soms werden de lezingen aangevuld met bijdragen van mensen uit het volk, zoals C. H. van Harteveld, beeldhouwersgezel en Lodewijk Engelen, brugwachter. Wat die bijdragen inhielden is niet bekend. Muziek en toneel stonden ook regelmatig op het programma, zoals de volksvoorstelling 'De voddeneraper van Parijs', met tussen de bedrijven door 'Nieuwe chansonnetten, te zingen door de jonge juffrouw M. Bakker'. De bijeenkomsten werden in het Odéon gehouden. De kaartjes kostten tussen de 5 en 25 cent, zodat een arbeider dat nog wel kon betalen. Omdat theaterbezoek voor arbeiders nauwelijks voorkwam, werd gewaarschuwd dat in de zaal niet gerookt of gedronken mocht worden. Een ander initiatief van de Vereniging tot Heil van het Volk was de oprichting van 'een lees- en praatkamer, bestemd voor den ambachts- en handwerksman, gehuwden en ongehuwden, die den leeftijd van 18 jaren hebben bereikt en een ordelijk levensgedrag leiden.' Bij de oprichtingsbijeenkomst kwamen waarschijnlijk te weinig liefhebbers opdagen, zodat het plan niet van de grond kwam.³⁷

De patroons zijn aan het denken gezet

De gemankeerde revolutie van 1848 en de arbeidersdemonstratie van 1853 hadden de patroons toch aan het denken gezet. We lezen hierover in een artikel van baron Sloet tot Oldhuis in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*:

'In groote fabrieksteden (...) kan eene plotse linge vermindering van dagloonen strekken om onlusten onder de werklieden te veroorzaken, die al ligt dreigend en gevaarlijk voor de openbare rust kunnen worden. (...) De verlichte fabrikant zal ook vanzelf inzien, dat hij belang bij een welva-

rend en tevreden personeel van werklieden heeft, en van zelf zal hij genoopt worden, om tot den natuurlijken prijs zijn dagloonen te verhoogen, wanneer hij die zonder reden verlaagd heeft, als hij geen gevaar wil loopen zich ten laatste van arbeiders ontbloot te zien.'³⁸

Voor de patroons bleef het verhogen van de lonen onbespreekbaar. Ze kozen voor een andere weg om hun werklieden tevreden te stellen. In de eerste plaats wilden ze trouwe, oppassende werklieden laten merken dat ze gewaardeerd werden. En daarom ging de Fabrieksvereniging ingelijste 'vereerende getuigschriften' uitreiken aan verdienstelijke werklieden die meer dan twintig jaar in dienst waren geweest. Samen met hun patroons kregen ze een maaltijd aangeboden. De jubilarissen drukten bij die gelegenheid met de pet in de hand 'op eenvoudige wijze hunne dankbaarheid uit voor de erkenning hunner verdiensten.'³⁹

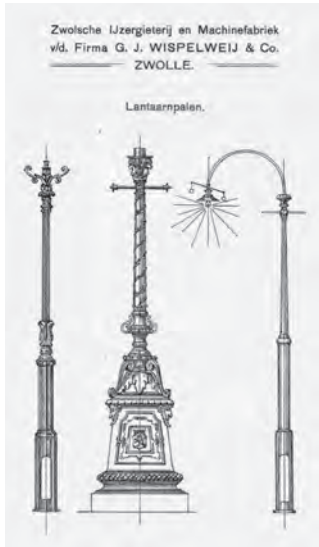
Koning Willem III en de Zwolse ijzergieterijen

Er was nog een subtielere manier om ervoor te zorgen dat arbeiders zich niet tegen hun bazen keerden. Meer dan voorheen benadrukten de patroons dat de arbeiders trots konden zijn op de kwaliteit van de producten die de Zwolse fabrieken en werkplaatsen verlieten. Binding met het bedrijf door toewijding en vakmanschap in alle geleidingen leidde tot succes. Mogelijkerwijs heb-

*Arbeiders IJzergieterij
Wispeelwey, omstreeks
1890. (Collectie HCO)*

Gezin Wispelwey,
omstreeks 1890.
(Collectie HCO)

Drie lantaarnpalen uit
het modellenboek van
Wispelwey. (Collectie
HCO)

ben de reeks populaire nijverheidstentoonstellingen daartoe bijgedragen. De doorbraak kwam met de eerste Wereldtentoonstelling van 1851 in het Chrystal Palace te Londen. Er zouden er vele volgen, net als nijverheidstentoonstellingen op landelijk en provinciaal niveau. Aan al die tentoonstellingen deden Zwolse bedrijven deel. De patroons stuurden hun beste werklieden af en toe naar die tentoonstellingen toe, omdat ze daar veel konden leren. De geprezen saamhorigheid tussen patroons en werklieden wierp zijn vruchten af. In de jaren zestig deden zich in Zwolle geen ongeregelde heden voor, ondanks de onveranderd grote armoede. Dat was deels het onbedoelde gevolg van het uitblijven van grote industrieën zoals in Twente, waar het steeds moeilijker werd het volk rustig te houden.

Een uitgelezen kans om de goede verhouding tussen patroons en werklieden uit te drukken was het bezoek van koning Willem III op woensdag 23 en 24 april 1862. Ondanks het bar slechte weer was heel Zwolle uitgelopen. Nadat de koning 's middags had kennisgemaakt met Zwolse notabelen, was het 's avonds de beurt aan de Fabrieksvereniging. De vereniging onder leiding van

Tjeenk Willink, Cierenberg, Dwars, Wispelwey en Van Deventer had op het Gasthuisplein een optocht met fakkellicht geformeerd met deelname van zo'n duizend arbeiders. Achter het bestuur, de commissarissen, de leden en de donateurs liepen de werklieden, 'allen in het zondags-gewaad met oranjelinten om den arm.' Zij waren verdeeld in tien afdelingen, voorafgegaan door schitterende banieren, met zinnebeelden van het industrieel vak dat ze vertegenwoordigden. Eerst kwamen de arbeiders van stoomfabrieken, gevolgd door de ijzergieters, daarna de letterzetters en drukkers, als vierde beroepsgroep de meubelmakers enzovoort. Zo trokken de arbeiders luid zingend van het Gasthuisplein naar het gouvernementshuis in de Diezerstraat, waar Willem III klaar stond om de serenade af te nemen.

Op de tweede dag bezocht Willem III de twee grootste fabrieken van Zwolle, ijzergieterij de Nijverheid van Wispelwey en Sallandia van Helmich en Schaepman. Eén van beide overslaan zou een belediging geweest zijn. De koning begon bij de werkplaats van Wispelwey: 'Langs de muren en palen, die onder invloed van den kolendamp eene onooglijke vaal zwarte kleur had aangenomen, zag men frisch loof geslingerd, terwijl men ter zijde van de voor Z.M. bestemde ruimte, de buste des konings, omgeven door smaakvol aangebragt groen onder een groote trophee zag prijken. Voorts was de ingang tot nabij de smeltoven met tapijten belegd en zag men de werklieden, allen met oranje linten om den arm, druk aan den arbeid.' In zijn toespraak tot de koning zei baas Wispelwey dat 'zijne gieterij, al had die ook in vergelijking met uitgebreide etablissementen een minderen omvang, toch altoos aan een aantal oppassende personen werk en brood kunnen verschaffen.' De werklieden goten vervolgens een gloeiende massa gietijzer, regelrecht uit de smeltoven, over een vorm die voor het borstbeeld lag, waardoor in gloeiend schrift de woorden 'Hulde aan Willem III' te lezen waren. Het is te hopen dat koning Willem III een liefhebber van ijzergieterijen was, want na het bezoek aan Wispelwey werd hij meteen met een boot over het Zwarte Water gevaren, naar de fabriek van Helmich en Schaepman. Ook hier werd hij toegejuicht door de arbeiders.

ders, die op hetzelfde idee als hun collega's waren gekomen: ook zij goten met gloeiend gietijzer de letters 'Leve de Koning' op een plaat.

Het waren twee mooie dagen, maar wat zegt het verslag van het koninklijk bezoek over de relatie tussen de patroons en de werklieden? Hoe spontaan was het gejuich? Was Wispelwey als de koning uit het schaakspel en de werklieden zijn pionnen? Het lijkt erop. Maar we mogen toch ook veronderstellen dat bij de arbeiders een zekere trots op hun werk meespeelde. Hier was geen sprake van marxistische vervreemding van de arbeider met zijn werk. Degelijke en fraaie producten hadden ze uit het gloeiende gietijzer gesmeed, kant-en-klare bruggen zelfs, waar tot ver buiten Zwolle vraag naar was. En tijdens een wandeling langs de Zwolse singels, zullen ze hun gezelschap hebben gewezen op de tuinhedden en de sierlijke lantaarnpalen: 'Die hebben wij gemaakt!' ⁴⁰

Het enthousiasme van de arbeiders voor het koninklijk bezoek kan een verklaring zijn waarom het zo lang duurde voordat de arbeiders zich in de jaren tachtig en negentig bij de nieuwe beweging aansloten: Socialisme en koningshuis dat ging niet goed samen. Wie als socialist in Zwolle de straat op ging, kon klappen van Oranjeklanten verwachten.

De nijvere werkmannen van het spoor

Voor een beter begrip van de verhoudingen tussen patroons en werklieden in die jaren kunnen we kijken naar een vergelijkbare parade van arbeiders precies tien jaar later. Op 1 april 1872 werd in Zwolle het derde eeuwfeest van Nederlands bevrijding en onafhankelijkheid gevierd (ter herdenking van de inname van Den Briel in 1572). De werklieden van de Centrale Werkplaats van de staatsspoorwegen, die op dat moment nog maar drie jaar in Zwolle aan het werk waren, hadden het initiatief genomen een grandioze optocht

De grote optocht van 1 april 1872, steendruk H. Valkenburg en H.J. Scheurleer. (Collectie HCO)

te organiseren. Ze hadden maar liefst veertienhonderd werklieden van Zwolse bedrijven zo vergekregen mee te doen. De deelnemers waren in dertig beroepsgroepen ingedeeld, de spoormenten zelf leverden er drie. Het was misschien wel de mooiste optocht die Zwolle ooit had gezien. In een bonte mengeling trokken door vier paarden bespannen praalwagens door de straten met allegorische voorstellingen van de beroepen, wagens met smeden aan het werk bij enorme ketels, koetsen met notabelen, soldaten gekleed als in de Tachtigjarige Oorlog, orkesten en waar je maar keek, trotse arbeiders met de banieren en vaandels van hun beroep. Zelfs het geuzenschap voor de inname van Den Briel was nagebouwd.

De arbeiders hadden de volledige steun gekregen van hun patroons en van het bestuur van de Fabrieksvereniging. De hele optocht straalde eendracht uit. Was de onderlinge verhouding zoals 't Nut beweerde, dus inderdaad goed? Het is opmerkelijk dat een van de verslaggevers er in zijn beschrijving van de feestdag toch expliciet enkele woorden aan wijdde. Zo vanzelfsprekend was het

blijkbaar ook weer niet. 'Maar bovenal komt lof en dank toe aan ons werkvolk: allen hebben zich uitmuntend van hun taak gekwetend en zonder uitzondering aanspraak op de achting van ieder die hart voor den flinken, nijveren werkmans gevoelt. Al had deze optocht geen ander doel gehad, dan om getuigenis te geven van den goeden geest die hier tusschen patroons en werklieden heerscht, dan nog zouden wij reden genoeg hebben om den eersten april 1872 in aangename herinnering te houden.'⁴¹

De eerste Zwolse arbeidersverenigingen

De arbeiders hadden het van hun grootouders gehoord: de tijden waarin beroepsgroepen waren verenigd in gilden, corporaties en broederschappen. In 1798 waren ze met één penningstreek weggevaagd en er was niets voor in de plaats gekomen. Slechts twee Zwolse beroepsverenigingen waren door de mazen van de wet gekropen: De 'Vereeniging van Werklieden, bekend onder den naam van Turf- en Zaaddragers', en de 'Vereeniging van Wijndragers'. Deze werklieden waren in dienst van de gemeente, zodat voor hen net als voor andere ambtenaren reglementen en loonspraken werden vastgelegd. Inspraak hadden de leden niet, in feite zagen ze elkaar alleen op het werk, tijdens het dragen en sjouwen.

De praktijk was dat in de eerste helft van de negentiende eeuw de arbeiders geen organisatie hadden om voor hun belangen op te komen. Pas in 1847 werd op initiatief van de afdeling Zwolle van de Nederlandsche vereeniging tot afschaffing van sterken drank een Spaarkas opgericht voor werklieden die een gedeelte van hun verdiensten wilden afzonderen als reserve voor de moeilijke wintermaanden. Twee jaar later, op 1 mei 1849, werd dat initiatief overgenomen door '12 solide werkbazen', die zich blijkbaar niet onder de vlag van de drankbestrijding wilden scharen. Zij richtten de Algemeenen Spaarkas op, met dezelfde doelstelling.

Afgezien van het Technologisch leesgezelschap voor werkbazen waren er geen verenigingen waar werklieden elkaar naast hun werk konden ontmoeten. De Zwolse drukkers en zettters, in dienst van krantenuitgever erven J.J. Tijn en boe-

Jolige dienstmaagden

De arbeiders en de hogere standen, het was een wereld van verschil. Buiten hun werk ontmoetten de dames en heren en het werkvolk elkaar zelden of nooit. Maar bijvoorbeeld wel tijdens openbare muziekkuitvoeringen, zoals die van het muziekkorps der Zwolsche schutterij. Niet tot genoegen van een 'belangstellend ingezetene', die er een boze brief over schreef:

*'Helaas was het even als de vorige week; van al het schoone wat men had kunnen genieten, was er zoo goed als niets hoorbaar door het vreselijk gejoel, geschreeuw, gegil van jolige dienstmaagden. (...) Slechts een beperkt deel der ingezetenen gebruikt die avonden, niet om van de uitvoeringen te genieten, maar om zich over te geven aan een soort bandeloosheid, die bij geen muziekkuitvoeringen thuis behooren of elders worden gedoogd. Ik heb gezien dat een vader zijn zoon onderricht gaf in het gebruik van klapperhoutjes tijdens de ouverture "Zampa". De geklompde dames en heeren houden als 't ware drijfjacht op elkander, en dat alles geschiedt met de meeste luidruchtigheid, terwijl de liefste muziek zich doet hooren. Ware het niet zeer te wenschen dat zij, die daarin verandering kunnen brengen, de handen ineen sloegen, om door strenger politietoezicht die levenmakers het zwijgen op te leggen of wel te verwijderen?'*⁴³

kenuitgever Tjeenk Willink, waren er vroeg bij. In 1856 richtten zij de Typographische Vereeniging op, onder de zinspreuk 'Nut door verbroedering'. Er meldden zich zesenvertig leden aan. Net als vergelijkbare landelijke verenigingen stond gezelligheid voorop, al werd er af en toe wel iets gedaan aan het verhelpen van financiële problemen. De leden van Nut door Verbroedering kwamen tijdens de bijeenkomsten vooral voor muziek, zang en toneelstukjes. Tijdens de eerste jaarvergadering in de 'met zorg gedecoreerde zaal in het Odéon' vierden de leden het Kopperfeest (traditioneel de eerste maandag na driekonigen). Naast de 'gezellen', de leden van de vereniging waren ook hun bazen aanwezig. Volgens het krantenverslag waren er 'gelegenheidsgezangen' en 'ongedwongen gesprekken tussen patroons en gezellen'. Kenmerkend voor de onderlinge verhoudingen is de laatste zin van het verslag: 'Ten 11 ure verlieten de patroons de vergadering en werd de feestvreugde onder de gezellen tot laat in den nacht voortgezet.'⁴²

Hooger zij ons doel

De Zwolse typografen inspireerden andere beroepsgroepen voorlopig niet ook een vereniging op te richten. Maar onderling spraken arbeiders natuurlijk wel degelijk over de lage lonen en de hoge prijzen. Dat kon tijdens het werk en vooral ook in de kroeg, waar het ongenoegen werd weggedronken en na een paar borrels opstandige taal zal hebben geklonken. Maar de dag erna waren de emoties alweer tot bedaren gekomen. Zo gingen de jaren voorbij in berusting. Of je nu behoorde tot de 'oppassende werklieden' of de 'niet oppassende werklieden', de rijen werden niet gesloten. Toeval of niet, maar de eerste Zwolse arbeidersvereniging waar wat meer zelfbewustheid uit sprak, werd opgericht kort na berichten over een alweer nieuwe poging tot een revolutie in Frankrijk ('de Commune van Parijs'), die op 28 mei 1871 in een bloedbad zou eindigen. Diezelfde maand werd een afdeling van de Werkmansvereniging Hooger zij ons Doel opgericht, 'door de ijverige pogingen van de werklieden W. van der Berg, J. Meijer, G. Evers en W. Baars.'⁴⁴ Bij de tweede bijeenkomst waren er al 125 leden.

Gezien de revolutiedreiging hield Zwolle goed in de gaten wat zich binnen de nieuwe vereniging afspeelde. En dat klonk niet best: 'Na eenige meer voor het publiek toegankelijk gestelde vergaderingen, hield zij vervolgens, elken Zondagmorgen van 12 tot 1 uur, vergadering van leden in een koffijhuis, waar gedebatteerd en gereciteerd, maar ook door velen meer sterke drank gebruikt werd, dan betergezinden wenschelijk oordeelden.'⁴⁵ Dat 'koffijhuis' was het Wapen van Zwolle aan de Melkmarkt (tegenwoordig nr. 48) van uitbater G. Diepenheim, die zijn bovenverdieping ook wel gebruikte voor muzikuitvoeringen, Sint Nicolaasfeesten en ander onschuldig vermaak.

Ondanks het drankgebruik werd het doel van de vereniging – verheffing van het volk – niet uit het oog verloren. Bijvoorbeeld tijdens een drukbezochte bijeenkomst van Hoger zij Ons Doel op zaterdag 9 september 1871. We stellen ons voor een benauwde, rokerige zaal, schaars verlicht door de zachtgele tonen van het gaslicht. Er waren vele leden aanwezig, maar ook gewoon nieuwsgierigen, een deel zal op de hoogte zijn geweest van het opkomende socialisme, een ander deel niet of nauwelijks. Spreker die avond was meubelmakersgezel Johannes Potharst uit Arnhem, de oprichter van de Algemeene Arbeidersvereniging 'Hoop op Gerechtigheid'. Zijn roem was

Op de gevel van Melkmarkt 48, een koffiehuis waar in 1871 werkmansvereniging Hooger zij ons Doel vergaderde, staat nog steeds het opschrift van deze zaak: 'het Wapen van Zwolle'. De vereniging werd door sommige Zwollenaren verdacht van socialistische sympathieën. (Foto Jan van de Wetering, 2021)

hem al vooruitgesneld. Hij trok in het hele land volle zalen en maakte vooraf zijn komst kenbaar door het ophangen van aanplakbiljetten met de kreet waarmee hij elke bijeenkomst opende: 'Ohi! Oho!' Dat riep hij ook in het Wapen van Zwolle en dus hing meteen iedereen in de zaal aan zijn lippen. Hij vertelde wat het publiek wilde horen: de prijzen moesten omlaag, de lonen omhoog. In schrille tonen vertelde hij over het leven van de oppassende werkman. Zijn remedie: de krachten bundelen door het oprichten van vakverenigingen. 'Ohi! Oho!' Potharst had ook een daverend slotakkoord op zijn repertoire staan. Hij vertelde dat hij geen toekomst meer zag in Nederland en daarom van plan was naar Amerika te emigreren. Dat verhaal vertelde hij met zoveel verve dat het bestuur van Hooger zij ons Doel een fonds voor hem wilde oprichten, zodat hij in Nederland zou kunnen blijven. Met weinig succes.

In het verslag van de lezing van Potharst wordt niet gerept over kritische vragen uit het publiek. Die waren er in andere steden wel geweest. Potharst was namelijk geen voorstander van 'de Internationale', een internationaal verband van vakbonden, dat op 28 september 1864 in Londen werd gesticht en van grote invloed is geweest op het marxistisch georiënteerde socialisme. Ook wees hij werkstakingen af. En daarmee was de angel er wel uit, al zagen veel Zwollenaren van die dagen – ook de liberale – het anders. Zij beschouwden Hooger zij ons Doel als 'een voorlooper van eene afdeling der Internationale'.⁴⁷ Dat vroeg om waakzaamheid: De *Zwolsche Courant* berichtte 'dat een der voornaamste fabrikanten te Zwolle (Wispelwij of Schaepman & Helmich?) voornemens is om diegenen zijner werklieden die zich bij de zoogenaamde *Internationale* mogten aansluiten, van zijne fabriek te verwijderen'.⁴⁸

De ene bakker is de andere niet

Ondertussen was het drankgebruik in het Wapen van Zwolle ook een doorn in het oog van het bestuur: 'Langzamerhand is (...) het bestuur gekomen in handen van werklieden die het gebruik en misbruik van sterken drank in dat kof-fijhuis ongepast vonden, en begrepen dat het beter was, in plaats van dat eindeloos debatteren, om te

Johannus Potharst,
de man van Ohi! Oho!
(www.socialhistory.org)

Gedicht

De Zwolse vereniging Hooger zij ons Doel zocht van meet af aan contact met geestverwanten, zoals het socialistische tijdschrift De Werkman. Secretaris Hartesveldt kreeg een gedicht van hem in dit tijdschrift geplaatst. Hier zijn de strofen 1, 2 en 5.

Wanneer mijn oog in 't ronde ziet,
Aanschouwend wat de mensch geniet,
Die van een karig loon bedeed
En door veel kindren wordt gestreed;
Dan zeg ik met een diep gevoel:
Neen, werkman, hooger zij ons doel!

Wanneer ik al die rijke praal
En menig rijkmans feestonthaal,
En bal- en braspartij gedenk
Van hem die 't al heeft op een wenk,
Dan roep ik met een rein gevoel:
Kom werkman, zoek een hooger doel!

Op dan, broeders, niet geslaper,
Stoort u niet aan menschen-aper,
Stoort u niet aan flauwe taal,
Want men houdt uw kas maar schraal;
En hebben wij nog eens gevoel,
Dan zij steeds hooger steeds ons doel.⁴⁶

zien naar middelen, ten einde aan de Vereeniging eene meer practische rigting te geven.' Daarin leek het bestuur te slagen. Het vond een nieuw vergaderlokaal op de bovenverdieping van het huis van bakker L. Stil, op de hoek van de Kamperstraat en de Korte Kamperstraat. De bakker zorgde voor roggebrood dat vijf cent per kilo onder de prijs van andere Zwolse bakkers zat. Zo sneed het mes aan twee kanten: een vergaderlokaal waar geen drank geschonken werd en nog goedkoper brood ook.⁴⁹

Maar het werd geen succes. Er kwamen klachten over de kwaliteit van het brood, zodat het bestuur van Hooger zij ons Doel zich genoodzaakt

zag een andere bakker te kiezen, met als gevolg dat de vereniging haar vergaderlokaal in de Kamperstraat op de buik kon schrijven. Vermoedelijk heeft dit het einde van de vereniging ingeluid. Misschien had de vereniging onder arbeiders ook geleden onder het gerucht dat zij zich in elitair socialistisch vaarwater had begeven. De meeste arbeiders ging het in die tijd alleen maar om verbetering van hun levensomstandigheden: meer loon en lagere prijzen.

Overall heerschende gisting

Het in 1874 opgerichte Algemeen Zwolsch Werkliedenverbond (AZWV), dat zich aansloot bij het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, had meer succes. Het telde al gauw zo'n vierhonderd leden. En dat terwijl het verbond, onder leiding van timmerman en modelmaker Frits Visscher, zich meer gedroeg als een mak schaap dan als een wolf. Maar het was ook niet eenvoudig. Toen het AZWV in februari 1877 alle patroons uit de bouw uitnodigde om over loonsverhoging te praten, stond de kleine afvaardiging van het verbond tegenover 35 patroons. Visscher rekende

de patroons voor dat een gemiddeld loon van twaalf cent per uur voor een gezin met drie of vier kinderen niet voldoende was om van te leven. Hij herinnerde de toehoorders eraan dat vroeger toen de gilden nog bestonden er beter overleg was tussen patroons en werklieden. Daarin moest verbetering komen, zeker met het oog op 'de overall heerschende gisting', een eufemistische uitdrukking voor onrust op de werkvloer. Maar aan het eind van zijn betoog verzwakte hij zijn onderhandelingspositie aanzienlijk: 'Het stond (...) niet aan de werklieden te bepalen op welke wijze en wanneer loonsverhoging zou geschieden.' De repliek van de patroons was korzelig. Aannemer Jan de Groot zei dat er een groot verschil onder de arbeiders was. De werklieden mochten dan wel wat te klagen hebben, maar ook de patroons hadden 'vrij vaak wat aan te merken op 't gedrag en de vlijt van hun werklieden.' En dus voelde hij er niets voor loonsverhoging aan allen toe te staan, 'de minder geoeffende en spilzieke kwam het niet toe.' Pas aan het eind van het jaar kwamen de patroons toch nog met een toezegging: vanaf 1878 ging het uurloon met twee cent omhoog.⁵⁰

Diezerpoortendam,
later Diezerpoorten-
plas, circa 1890, foto-
graaf onbekend.
(Collectie HCO)

Epiloog

De ene arbeider was de andere niet. In vergelijking met de eerste helft van de negentiende eeuw was het werkvolk in de jaren vijftig, zestig en zeventig nog steeds onmondig, zich berustend in een armoedig bestaan. Maar er waren de eerste signalen van arbeiders die aan lotsverbetering dachten en daar ook de barricaden voor op wilden gaan. Toen de prijzen voor aardappelen en brood onbetaalbaar werden voor het gewone volk, gingen zelfs in het altijd zo rustige Zwolle 'niet oppassende werklieden' de straat op om te protesteren. De verschillen tussen de drie klassen werden psychologisch gezien nog eens aangescherpt door ruimtelijke segregatie: arm en rijk woonden steeds verder uit elkaar.

Maar door de ongeregelheden en demonstraties was de Zwolse elite toch aan het denken gezet. 't Nut en andere liberale instellingen deden er alles aan om het volk te verheffen met volkslezingen en amusement. De patroons hadden geleerd dat ze hun werknemers niet tegen zich op moesten zetten. Trouwe, oppassende en bij voorkeur geschoolde arbeiders werden voortaan beloond. Met niet meer dan een getuigschrift en een maaltijd, maar toch. Een andere strategie van de patroons was het vergroten van het saamhorigheidsgevoel binnen hun bedrijven. Arbeiders konden met recht trots zijn op hun werk. Dat leek te werken, zoals onder andere tot uiting kwam tijdens de indrukwekkende handwerksnijverheids-optocht van 1872, toen vijftienhonderd Zwolse werklieden door de straten marcheerden om met de borst vooruit hun vaardigheden te laten zien.

Dat brengt ons terug bij het eindoordeel van de onderzoekscommissie van 't Nut in haar onderzoek naar de 'onderlinge betrekking tussen

arbeiders en arbeidgevers' in Zwolle, waarmee we dit artikel openden. Die betrekking was volgens de commissie 'zeer gunstig' door 'het goedaardig en tevreden karakter van den arbeidersstand' en van 'werkstakingen en ruw verzet' was geen sprake geweest. Gezien de inhoud van dit artikel lijkt deze conclusie in haar stelligheid niet houdbaar. Onrust en ontevredenheid waren er wel degelijk geweest en de relatie tussen baas en knecht mocht getuige de grote nijverheidsparade van 1872 (het jaar waarin het rapport verscheen!) goed lijken, maar schijn bedriegt. Een jaar voor de optocht was de werkliedenvereniging Hooger zij ons Doel opgericht, waarvan de leden niet alleen maar voor de gezelligheid bijeenkwamen. Het gerucht ging rond dat de leden socialisten waren, aanhangers van de Internationale.

Was dat waar? Ondenkbaar was het niet. Want nog steeds verdienden arbeiders en kleine middenstanders te weinig voor een menswaardig bestaan en al helemaal te weinig om het stem- en kiesrecht te mogen uitoefenen. In deze jaren groeide bij velen de boosheid over hun bestaan, bij de één wat meer, bij de ander wat minder. Er moest iets veranderen, maar over de manier waarop verschilden de meningen zeer. Dat werd de inzet van de strijd van de arbeidersklasse in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Een strijd waarin de ruiten van notabelen werden ingegooid, waar links en rechts klappen werden opgelopen, waar een Zwolse socialist als Louis Cohen met zijn hoofd boven de leuning van de IJsselbrug werd gehouden, terwijl de socialistenhaters riepen: 'Schreeuwt Oranje Boven!', waarop hij uit alle macht brulde 'Leve het Socialisme!'

Wordt vervolgd

Noten

1. Uit het rapport 'Over den toestand en de onderlinge verhouding van arbeiders en arbeiders in en om Zwolle' 1872
2. Jan van de Wetering, *De opkomst van het socialisme in Zwolle; Hoe de Stads Armeninrichting de armoede probeerde op te lossen*, ZHT Jaargang 2021, nr. 1
3. *Nederlandsch museum*, Zwolle begluurd door een *Trekvogel*, 1848, en *Wandelingen in en om Zwolle door een neef van den Drentschen Assessor*, 1846
4. HCO, GAZ, *Verslag Geneeskundige Commissie Zwolle*
5. F.Th. J. Jansen, *Het aanplempen van de Aa's*, ZHT, 1995, aflevering 2
6. *Verslag aan den Koning van de bevindingen en handelingen van het Geneeskundig Staattoezigt in het jaar 1875*, 1876
7. G. Luttenberg, *Armwezen en bijzonder de Stads Armeninrichting te Zwolle*, 1838
8. Jan van de Wetering, *De opkomst van het socialisme in Zwolle; Hoe de Stads Armeninrichting de armoede probeerde op te lossen*, POZC, 13 februari 1846, *Leydse Courant*, 20 mei 1846, *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant*, 22 januari 1847, POZC, 30 december 1845
9. POZC, 14 mei 1847
10. Thom. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle, deel 2*, p. 225, POZC 22 januari 1847, POZC 14 mei 1847, POZC, 2 juli 1847, *Oprechte Haalemsche Courant* 1 juli 1847, en *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 juli 1847
11. Gert van der Horst, Zwolle 1848; *Een onderzoek naar de achtergronden van de gebeurtenissen te Zwolle in het revolutiejaar 1848*, in *Jaarboek 1988 van de Zwolse Historische Vereniging*
12. POZC 30 december 1845 en 11 april 1848
13. Gert van der Horst, zie noot 12
14. POZC 17 maart 1848
15. Gert van der Horst, zie noot 12
16. Gert van der Horst, zie noot 12
17. POZC, 4 april 1848
18. POZC, 11 april 1848
19. Gert van der Horst, zie noot 12
20. POZC, 8 december 1848 (de verjaardag was op 6 december)
21. POZC, 26 april 1848
22. Prof. L. van Vuuren, *Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle*, 1939, p.29-33
23. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 20 februari 1852
24. POZC, 28 mei 1852
25. POZC, 26 september 1866
26. POZC, 18 januari 1853
27. G. Luttenberg, *Tweede verslag van den staat der Stads Armeninrichting te Zwolle*, 1834
28. POZC, 19 december 1854
29. *Leydse Courant*, 14 februari 1853, POZC, 29 april 1853, 17 juni 1853 en 6 september 1853
30. *De Nederlander; Nieuwe Utrechtsche Courant*, 12 februari 1851
31. POZC, 5 april 1853
32. *Groningsche Courant*, 30 september 1853, POZC, 4 oktober 1853, *Algemeen Handelsblad*, 10 en 14 oktober 1853, *de Grondwet*, 15 oktober 1853, *de Nederlander; Nieuwe Utrechtsche Courant*, 14 oktober 1853, *de Noord-Brabander*, 18 oktober 1853, *Sheboygan Nieuwsbode*, 1 november 1853, *Surinaamsch Weekblad*, 4 december 1853
33. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)*, p.142, 1959
34. *Middelburgsche Courant*, 17 januari 1863
35. POZC, 28 oktober 1859
36. POZC, 29 maart 1869, 27 januari 1871, 21 februari 1870, 7 maart 1870
37. TSS 1855, nr. 4, p. 133-135
38. POZC, 13 mei 1859, 9 december 1864
39. *Rotterdamsche Courant*, 25 april 1862
40. POZC, 3 april 1872
41. *Rotterdamsche Courant*, 9 augustus 1856, POZC 16 januari 1857, 11 en 18 januari 1860
42. POZC, 21 juni 1878
43. *De Werkman*, jaargang 3, 1871-1872
44. *Rapport aan het Hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, april 1872
45. Idem
46. POZC, 19 juni 1871
47. *Rapport onderlinge verhouding van arbeiders en arbeiders*, zie noot 1
48. *De Werkman*, 16 september 1871, jaargang nr. 4
49. POZC, 16 februari 1877

In memoriam Aranka Wijnbeek

(Foto www.facebook.com/aranka.wijnbeek)

‘Vaandeldrager van de Zwolse cultuurhistorie’ werd ze door kunstredactrice Marion Groenewoud van de *Stentor* genoemd. Een titel die naadloos paste op de op 10 mei overleden Aranka Wijnbeek. Op tal van manieren was zij intens verbonden met de cultuurhistorie van de stad waar zij 68 jaar geleden werd geboren, in de eerste plaats natuurlijk als conservator van het Provinciaal Overijssels Museum dat later Stedelijk Museum Zwolle werd. In het POM zoals het museum aan de Melkmarkt altijd werd genoemd, waanden de bezoekers zich in lang vervlogen tijden. Maar de zogenaamde stijkamers raakten uit de mode en er moest naar nieuwe wegen worden gezocht om bezoekers te trekken. De teloorgang van het POM oude stijl moet Aranka Wijnbeek pijn hebben gedaan. Zij voelde zich altijd in haar element als zij door de kamers en niet te vergeten de prachtige middeleeuwse keuken in het museum wandelde.

Met aansprekende exposities slaagde Aranka Wijnbeek er in veel mensen naar het POM te

halen. Vooral de tentoonstelling die jarenlang tijdens de zomerkermis werd gehouden, trok altijd heel veel publiek in het Drostenhuis, zoals het museumgebouw ook werd genoemd. Daarnaast organiseerde zij onder andere een tentoonstelling over Herman Brood, het Hanzefestival (2009) en een jaarlijkse boekenmarkt. Aranka Wijnbeek, die voor haar scheiding als Aranka Meijerink door het leven ging, viel op door haar enorme enthousiasme waarmee zij anderen inspireerde om haar projecten tot een succes te maken. Een van die projecten was bijvoorbeeld het Sinterklaas-museum dat zij in 2011 samen met Meine Boonstra van de grond tilde.

Op de lokale omroep *RTV Zwolle* had Aranka Wijnbeek een wekelijks programma en voor *Radio Oost* deed zij lange tijd samen met Peter Schoof het programma *Verzen en Vensters* over lezen en schrijven. Verder zijn er tal van boeken van haar hand verschenen zoals *Het boek van Sinterklaas*, *Sassenstraat*, *de oudste straat van Zwolle*, *Literaire wandelingen in Overijssel*, *Zwolle*, *brug naar de kunst*, *Literaire wandelingen in Zwolle* (samen met Geert van der Wal), *Zwolle in contrast* (samen met Renze Zijlstra) en niet te vergeten het *Hanzekookboek*. Samen met Herman Aarts, directeur van het POM, schreef zij in 1991 een artikel over negentiende-eeuws ijsvermaak voor het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Aranka Wijnbeek was de dochter van Julia Hardi die acht jaar was toen zij met een zogenaamde Rode Kruis-kindertrein vanuit haar geboorteland Hongarije naar Nederland kwam. In Zwolle trouwde zij met David Wijnbeek, historicus en verzamelaar en eigenaar van een unieke collectie over ons Koningshuis. Verzamelen zat ook in het bloed van Aranka, haar huis was volgestouwd met allerlei spullen die zij van cultuurhistorische waarde achtte. Plannen om er iets mee te doen, had zij meer dan genoeg. Die blijven nu op de plank liggen, maar Aranka Wijnbeek heeft met haar bevologenheid en enthousiasme wel de boodschap achter gelaten dat Zwolle trots en zuinig op zijn cultuurhistorische waarde moet zijn.

Steven ten Veen

Auteurs

Kiekès Agterom (1953), journalist in de verleden tijd, is een alter ego van de schrijver en historicus **Wim Coster (1953)**. De laatste was werkzaam in de uitgeverij, het onderwijs en het archiefwezen en publiceerde enkele tientallen boeken, waaronder het proefschrift *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart*, Wageningen/Groningen 2008. www.wimcoster.nl

Gerrit Barbé (1988) is kunsthistoricus en van jongs af aan al een fervent onderzoeker en verzamelaar van objecten en documenten uit de Tweede Wereldoorlog. Hij is onder meer auteur van het artikel 'Om Gods willen, een adellijke familie herdacht', dat verscheen in het *Historisch Tijdschrift* van Kampen. Sinds een aantal jaar doet hij onderzoek naar de lotgevallen van zijn Joodse familie Lierens uit Amsterdam.

Piet Bremer (1956) is bioloog en biodiversiteitsdeskundige bij de provincie Overijssel. Hij schreef eerder in het ZHT over eeuwenoude bossen in de gemeente Zwolle. In andere tijdschriften verschenen artikelen over landschapsgeschiedenis en groen erfgoed. Hij is medeauteur van de in eind mei verschenen *Atlas wilde bomen en struiken; over groen erfgoed in de Nederlandse en Vlaamse provincies*.

Chris Contermans (1952) is blauwvinger in hart en nieren. Zijn Zwolse familiegeschiedenis is te herleiden tot ver in de negentiende eeuw. Hij is geïnteresseerd in de Tweede Wereldoorlog en heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar zijn vader Kees Contermans, die in 1942 in het kader van de Arbeitseinsatz tewerk werd gesteld in Duitsland.

Frank Inklaar (1957) is historicus en (eind)redacteur van het ZHT. Hij is werkzaam bij de faculteit Cultuur- en rechtswetenschappen van de Open Universiteit. Daarnaast was hij onder meer eindredacteur van *Zwolle-Zuid, Een geschiedenis tussen stad en IJssel* (2010) en auteur van *Aa-landen, Een geschiedenis in rood, groen en blauw* (2011) en *Ken je Zwolle* (2015).

Theo de Kogel (1952) heeft jarenlang als beleidsmedewerker natuur bij de provincie Overijssel gewerkt. Werkt nu als vrijwilliger mee aan o.a. flora inventarisaties en landschapsonderhoud. Zijn tweede interessegebied is de fietsgeschiedenis. Hij heeft daar enkele artikelen in het ZHT over geschreven. Hij is vooral gespecialiseerd in de Zwolse rijwielgeschiedenis en de geschiedenis van de eerste fietsfabriek in Nederland (Burgers ENR uit Deventer).

Steven ten Veen (1943) is bijna veertig jaar werkzaam geweest in de journalistiek. Bij de *Zwolse Courant* was hij ruim twintig jaar chef van de stadsredactie en bij de *Stentor* de eerste lezersredacteur. Na zijn vervroegde uittreding in 2003 is hij op vrijwillige basis redactioneel werk gaan doen.

Jan van de Wetering (1947) is (eind)redacteur van het ZHT en van de website van de ZHV. Hij publiceerde onder meer de boeken *Vergeten levens* (2001), *Hoe schrijf ik geschiedenis* (2004), *De Zwolse canon* (2008) en *Een toekomst waarborgen* (2015).

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Frank Inklaar en Jan van de Wetering (eindredacteuren), Gerrit Barbé, Michael Bremmers, Michael Klomp, Elmy Elderman, Harry Stalknecht, Johan Teunis, Steven ten Veen, Sanne van Zanten

Redactie website

Jan van de Wetering (eindredactie), Gerrit Barbé, Sanne van Zanten

Redactieadres (tijdschrift en website)

Krammer 11, 8032 EJ Zwolle
E-mail: redactiezh@zwolsehistorischevereniging.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Martin Guldemon, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Annè Bootsma - van Hulten, Jan Kam, Johan Teunis

Website: www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Martin Guldemon
Pilotenlaan 29, 8017 GG Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en nieuwe leden

Adreswijzigingen en lidmaatschap:
www.zwolsehistorischevereniging.nl of tel. 038 4651735
Opzeggingen: vóór 1 december lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775
	tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving en opmaak: Ger Bomans, Different Design Deventer
Druk: Zalsman, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De redactie heeft er naar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Kunst HUREN of KOPEN?

Ontvang nu
€ 100,-
spartegoed!

Vraag een
GRATIS proef-
plaatsing aan

IQ KUNST UITLEEN &
GALERIE
MARSWEG 42 | ZWOLLE | **IQ.NL**
DI - VR: 10 - 17 uur | ZA: 11 - 17 uur

BESCHERM JE OGEN
NET ZO GOED ALS JE HUID

NICO BRILLEN & LENZEN

Diezerpoortenplas 30 - 32 • Zwolle • Tel: 038 - 421 88 61 • www.nicobrillenzwolle.nl

Zwolse Historische Vereniging

vier keer per jaar het *Zwols Historisch Tijdschrift*
en gratis toegang tot thema-avonden

Word nu lid
voor slechts 25 euro per jaar!

Opgave lidmaatschap via:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

De Zwolse Historische Vereniging participeert
in het Erfgoedplatform Zwolle

Het Vrouwenhuis

ZWOLLE

Rondleiding op afspraak

038 422 48 23

www.vrouwenhuiszwolle.nl

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief van Zwolle

Trots en kleurrijk

Zalsman. Dé grafimedia-partner om samen communicatieprojecten tot een succes te maken. Communicatie op papier en/of digitaal voor een eerlijke prijs met ongekend snelle levertijden. Een brede dienstverlening waarbij u centraal staat. Voor al uw wensen op het gebied van drukken, printen, web2print en logistiek hebben wij een passende oplossing. Of u nu regionaal of internationaal opereert, in de zorg, bedrijfsleven, sport of bij de overheid, wij helpen u graag van al uw producties en projecten een succes te maken.

T (038) 467 00 70
www.zalsman.nl

Drukken • Printen • ICT • Web2Print • Warehousing